

De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen*

GERRIT VOERMAN

Volgens velen verkeren de politieke partijen sinds de jaren negentig van de vorige eeuw in een crisis. Hun ideologisch profiel zou zijn verbleekt, zij zouden het verlengstuk van het openbaar bestuur zijn geworden en het contact met de samenleving hebben verloren, getuige de dalende opkomst bij de verkiezingen en het vrijwel continu afnemende ledental. De partijen — en dan in het bijzonder de grotere — zijn één pot nat geworden, aldus hun critici. Zoals ruim honderd jaar geleden hun ontstaan kwestieus was, zo is nu hun voortbestaan niet geheel vanzelfsprekend meer — althans niet in hun huidige organisatievorm.¹ Tegelijk valt het op dat in de afgelopen tien à vijftien jaar het aantal wetenschappelijke partijgeschiedenissen en biografieën van vooraanstaande politici behoorlijk is toegenomen. Het is verleidelijk om tussen beide verschijnselen een verband te zien, maar de schijn bedriegt. Vrijwel nergens in deze meestal academische studies komt de vraag aan bod waarom een bepaalde politieke partij of de partijen in het algemeen in het vorige decennium in het ongerede zijn geraakt — al was het maar omdat de meeste partijen die door historici in de jaren negentig onder de loep zijn genomen allang van het toneel zijn verdwenen, zoals de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Antirevolutionaire Partij (ARP), de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Communistische Partij van Nederland (CPN). In de regel houdt de academische geschiedschrijving er niet van om zich met een al te recent verleden in te laten — laten we zeggen: de afgelopen twintig jaar, de periode vanaf het begin van de jaren tachtig. Historici laten zoiets — enkele uitzonderingen daargelaten — liever over aan politicologen en journalisten, en daarmee laten zij het afweten bij de verklaring van de huidige partijencrisis.

Langs indirecte weg zou de toegenomen historisch-wetenschappelijke belangstelling voor politieke partijen echter wel iets te maken kunnen hebben met de *Parteienverdrossenheit*, zoals de partijencrisis in Duitsland wordt genoemd. De ideologische

* Dit artikel is een bewerking van de bijdrage aan het symposium 'Balans en perspectief van de partijgeschiedschrijving', dat op 6 maart 2003 werd georganiseerd door het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Met dank aan Maarten Brinkman, George Harinck, Paul Lucardie, Jan Ramakers en Patrick van Schie, die delen van dit artikel hebben becommentarieerd. De in deze beschouwing vermelde literatuur is bijgewerkt tot eind 2004.

¹ Zie I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2003) 180-188; en H. te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De negentiende eeuw*, XXVIII (2004) iii, 193-205. Beide auteurs pleiten ervoor dat de opkomst van de politieke partij in het laatste kwart van de negentiende eeuw minder als een onvermijdelijk proces wordt voorgesteld en dat meer wordt gekeken naar op dat moment bestaande alternatieve vormen van politiek. Bij een dergelijke benadering is het zeker ook van belang na te gaan hoe dwingend de invloed was van voorbeelden van nationale partijorganisaties in de buurlanden België en Duitsland, die (veel) eerder tot stand waren gekomen en die de ontwikkelingen in Nederland mede kunnen hebben bepaald.

kleurloosheid en organisatorische eenvormigheid van partijen in het afgelopen decennium kan ertoe hebben bijgedragen dat de blik op het verleden werd gericht, naar een periode waarin partijen nog herkenbaar waren, duidelijk omlinjende bevolkingsgroepen representeerden en uitgesproken ideologische opvattingen hadden — met andere woorden: naar de ‘gouden eeuw’ van de politieke partij, het tijdperk van de verzuiling en de reactie daarop, de kortstondige periode van politisering in de jaren zeventig. Dit riekt naar nostalgie, en dit sentiment kan voor sommige auteurs inderdaad een rol hebben gespeeld. Tegelijk schuilt er vanuit de partijen geredeneerd een element van eerherstel in. Het duffe, negatieve imago dat de politieke partij uit het tijdperk van de verzuiling aankleefde, lijkt op zijn retour. In de jaren zeventig deugde er niets meer van de partijorganisaties uit de voorgaande periode en moesten zij ingrijpend vernieuwd worden.² Tegenwoordig is er meer erkenning voor het feit dat de partijen er destijds in ieder geval in slaagden grote groepen kiezers te organiseren en te representeren.

Of er nu een verband bestaat met de positie van de politieke partij of niet, duidelijk is wel dat de academische geschiedkundige belangstelling voor dit type organisatie in de afgelopen kwart eeuw sterk is toegenomen. In de tijd daarvoor was deze vrijwel non-existent. Voor zover zij bestond, werd zij overwoekerd door de typische geschiedschrijving die de verzuiling met zich meebracht. De historicus De Jonge en de politicoloog Lipschits hebben in het midden van de jaren zeventig een historiografisch overzicht opgesteld van beide categorieën. De Jonge beperkte zich nadrukkelijk tot de ‘wetenschappelijke werken over de geschiedenis van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben en deze behandelen met wetenschappelijke oogmerken.’ Voor het merendeel bleven buiten zijn inventarisatie de gedenkboeken en wat hij ‘stichtelijke literatuur’ noemde: ‘geschriften, die niet zozeer de historische objectiviteit willen dienen als wel de jeugdige partijaanhang vertrouwd maken met ‘der vaderen erfdeel.’³ Lipschits vond deze afbakening te beperkt en ruimde in zijn overzicht naast studies die De Jonge had laten liggen, ook principieel plaats in voor de met de zuilen verbonden publicaties. Zijn artikel geeft zo van dat type een goede indruk.⁴

In het onderstaande zal een globaal overzicht worden gegeven van de resultaten van de wetenschappelijke geschiedschrijving in de afgelopen vijftien à twintig jaar. Eerst

2 De wijze waarop in die periode binnen de PvdA naar de eigen geschiedenis werd gekeken, biedt hiervan een goed voorbeeld. ‘Voor sommige partijgenoten begint de eigenlijke geschiedenis van de Partij van de Arbeid niet in 1946, maar in de tweede helft van de jaren zestig. Het is een tijd waarin een culturele en democratische omwenteling plaatsvindt, die voor het Nederlandse socialisme wordt gerealiseerd door Nieuw Links. Daarvoor ziet men een langdurige periode van revisionisme’; zie J. Bank, ‘Partij van de Arbeid ’78: een partij zonder verleden?’, *Socialisme en democratie*, XXXV (1978), vi, 263-269, 263; vergelijk ook J. Th. J. van den Berg, ‘Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid’, in: M. Krop, e. a., ed., *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1986) 14-42.

3 A. A. de Jonge, ‘Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) 94-105, 95-96.

4 I. Lipschits, ‘Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reactie en aanvulling’, *ibidem*, 455-483.

wordt kort op de zuilgebonden geschiedschrijving van de politieke partij ingegaan. Vervolgens komt de overgang van dit genre naar de moderne, onbevangen, wetenschappelijke benadering aan bod. Grosso modo vormen de jaren zeventig en tachtig de cesuur. Daarna wordt de balans opgemaakt van de academische geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen. Als vertrekpunt voor dit historiografische overzicht dient de inventarisatie in de in 1987 verschenen bundel *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw*.⁵ Tot slot wordt het zuilgebonden 'residu' in de wetenschappelijke benadering verkend, en komen kort enkele chronologische, thematische en methodologische hiaten in de historiografie van de politieke partij aan de orde.

Zuilgebonden geschiedschrijving

De zuilgebonden geschiedschrijving van de politieke partij had een aantal kenmerken.⁶ In de eerste plaats was de aanleiding van deze geschiedschrijving niet zelden een jubileum. Massapartijen als de SDAP en de ARP, die de politieke exponent van hun zuil waren, maar ook niet-verzuilde kaderpartijen als de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) zetten soms hun verjaardag luister bij met de publicatie van een gedenkboek. Het zoveeljarig bestaan van de eigen organisatie werd als een mijlpaal beschouwd die tot terugblikken noopte. De verworvenheden die de partij — of breder: de socialistische, katholieke of antirevolutionaire beweging — had weten te bereiken, werden uitgebreid geboekstaafd.⁷

De blik was echter niet alleen op het verleden gericht, maar ook op de toekomst. De behaalde successen werden in het licht geplaatst van de grote idealen die de emancipatiebeweging nastreefde, namelijk de politieke en maatschappelijke gelijkberechtiging van de eigen bevolkingsgroep — de arbeiders, de 'kleine luyden', of de katholieken.⁸ Deze opzet verleende de zuilgebonden partijgeschiedschrijving een sterk doelgerichte en finalistische zienswijze — haar tweede karaktertrek.⁹ De ontwikkelingsgang van de partij en de beweging waarvan zij onderdeel uitmaakte, werd primair gezien vanuit het perspectief van het einddoel. Het historische wordingsproces had

⁵ P. Luykx, N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1987).

⁶ Dit deel is mede gebaseerd op P. B. M. Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', in: W. W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht-Antwerpen, 1983) 9-47; P. Luykx, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw', in: Luykx, Bootsma, *De laatste tijd*, 9-64; D. F. J. Bosscher, 'Het protestantisme', in: *ibidem*, 65-98; J. Ramakers, H. Righart, 'Het katholicisme', in: *ibidem*, 99-134; J. Bank, 'Het socialisme', in: *ibidem*, 135-165; en H. te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretaties van politieke opwinding in Nederland', in: E. O. G. Haitsma Mulier, L. H. Maas, J. Vogel, ed., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum, 2000) 247-259.

⁷ Zie Bank, 'Het socialisme', 143-145.

⁸ Zie Luykx, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw', 42; en Bosscher, 'Het protestantisme', 66.

⁹ Zie onder meer S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983) 76-77; en Te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis', 258.

vaak iets onvermijdelijks, en werd geschetst in termen van streving en strijd, vooruitgang en victorie. Zelfrelativering was deze geschiedschrijving vaak vreemd, zelfverheerlijking en triomfalisme bepaald niet. In deze teleologische geschiedschrijving namen de partijvoormannen een prominente plaats in. Kuyper, Domela Nieuwenhuis, Troelstra en hun opvolgers waren allen onmisbaar als inspirerende en richtinggevende ‘voorgangers’ op de marsroute die voerde naar de verwezenlijking van het grote ideaal; zij waren ‘opvoeder, onderwijzer, priester, dominee, en herder in één.’¹⁰ Vervuld van hun missie en zich bewust van de zware verantwoordelijkheid die hun opdracht met zich meebracht, voerden zij hun aanhang aan.

De zuilgebonden geschiedschrijving van de partij was vaak moralistisch, apologetisch en hagiografisch van aard. Dit is begrijpelijk wanneer men zich realiseert dat haar functie vooral pedagogisch en propagandistisch bedoeld was. ‘Geleidelijk aan begon het beeld van de partij zich tot een glad verhaal te ontwikkelen, met vaste helden en schurken, en onomstreden hoogtepunten’, zo schrijft Te Velde over de geschiedschrijving van de sociaal-democratie. ‘Het werd het spannende, maar wel erg ronde verhaal dat vooral voor educatieve doeleinden geschikt is.’¹¹ Het derde kenmerk van deze geschiedschrijving is — in het verlengde van het tweede — dat zij in dienst van de beweging stond: zij moest mobiliseren, de partij een zingevend verleden verschaffen, de bewustwording en inspiratie van de achterban bevorderen, en het zelfvertrouwen en het gevoel van innerlijke kracht versterken. Uit de historische ervaring vielen immers lessen te leren.¹² Wanneer er tegenslagen genoteerd moesten worden, dan waren deze nooit zinloos maar in de eerste plaats louterend geweest. De zuilgebonden geschiedschrijving had zo een morele opdracht: door het emancipatiemotief levend te houden, verstevigde zij ‘het fundament van waaruit men dacht en handelde.’¹³

Vanzelfsprekend kon deze historische visie op de eigen beweging uitsluitend door de ‘gelovigen’ zelf worden ontwikkeld — de vierde karakteristiek van de zuilgebonden geschiedschrijving.

Ons Partijbestuur moest den man vinden, die den politieken en maatschappelijken arbeid onzer vaderen in de jaren voor en rond 1900 niet alleen kon beschrijven, maar doen leven... Deels historie wenschten wij, deels praktische oriëntering en bezieling voor de taak, welke ouderen en jongeren vandaag en morgen wacht,

zo meende het bestuur van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in 1939, toen het met een boek het ‘voorvaderlijke erfgoed’ wilde doorgeven aan de jongeren.¹⁴ Buitenstaanders waren daarvoor vanzelfsprekend per definitie ongeschikt. Partijgenoten — en in de regel niet de eersten de besten — zetten zich aan deze taak, zoals

¹⁰ Jan Blokker in *de Volkskrant*, 12 juni 1993; zie ook H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002).

¹¹ Te Velde, ‘De val van de partijgeschiedenis’, 251.

¹² Bank, ‘Het socialisme’, 147.

¹³ Blaas, ‘Nederlandse geschiedschrijving na 1945’, 16; zie ook Luykx, ‘De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw’, 44.

¹⁴ P. J. H. Steenhoff, *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke Staatspartij, haar stichting en haar voltooiing* ([Den Haag], 1939) 4-5.

Vliegen in de SDAP, De Wilde en Smeenk in de ARP en in het hierboven aangehaalde voorbeeld van de RKSP de katholieke journalist Steenhoff.¹⁵ Hun emotionele betrokkenheid kwam tot uitdrukking in de aanpak en de gebezigde stijl, waarin nuchterheid, objectiviteit en distantie vaak ver te zoeken waren. De partij of een geestverwante uitgever zorgde voor de publicatie en verspreiding.

Resumerend en wellicht wat gechargeerd gesteld: de zuilgebonden historiografie van de Nederlandse politieke partijen was overwegend naar binnen gericht, partijdig, instrumenteel, monumentaal en stond in het teken van de 'zelfvoorziening'.¹⁶ Zij was gerelateerd aan bepaalde mijlpalen, naar haar aard teleologisch, wat betreft haar functie opvoedend en legitimerend, en in de regel geschreven door partijgangers. De historicus Blaas heeft haar ooit fraai als 'parochiaal' getypeerd.¹⁷ Gezegd moet worden dat hier wel een ideaalbeeld is geschetst van de zuilgebonden geschiedschrijving. Haar karakterisering geldt bepaald niet in dezelfde mate voor alle partijen in elke fase van de verzuiling. Bovendien gaat zij ook niet op voor het liberalisme, dat tegen het einde van de negentiende eeuw de emancipatieprikkel ontbeerde, gereserveerd stond tegenover de politieke partij als organisatie, en van verzuiling niets moest weten. Desalniettemin vertoont de liberale historiografie wel degelijk overeenkomsten met de zuilgebonden geschiedschrijving. Ook zij was lange tijd een onderonsje van gelijkgezinden, waarin — vanzelfsprekend — veel partijdigheid en de nodige zelfverheerlijking doorklonk.¹⁸

Ook al produceerde de verzuilde geschiedschrijving veel gelegenheidswerken over politieke partijen die vooral bedoeld waren voor consumptie in eigen kring, dat wil nog niet zeggen dat deze geschriften van nul en generlei waarde zijn. Zij mogen dan niet voldoen aan de hedendaagse wetenschappelijke criteria, als bron zijn zij zeer nuttig. De specifieke, ideologisch gekleurde historische interpretatie die erin tot uitdrukking komt, de vermelde feitelijke gegevens, elementen van de partijcultuur die direct dan wel indirect inzichtelijk worden gemaakt — dit alles kan voor de professionele historicus van groot belang zijn.¹⁹

Overgang naar de wetenschappelijke benadering

Naarmate na de Tweede Wereldoorlog de emancipatie van de protestanten, katholieken en arbeiders haar voltooiing naderde, nam de noodzaak en daarmee het bestaansrecht van de zuilgebonden geschiedschrijving af. Geleidelijk aan verdween zij uit het zicht.

¹⁵ W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* (3 dln.; Amsterdam, 1924-1938); J. A. de Wilde, C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A. R.-partij* (Groningen, 1949); Steenhoff, *Erfgoed*.

¹⁶ Bosscher, 'Het protestantisme', 67.

¹⁷ Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', 32.

¹⁸ G. Voerman, 'Een vergeten hoofdstuk? Over de geschiedschrijving van het liberalisme'; in: *idem, De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers* (Den Haag-Groningen, 1992) 1-11.

¹⁹ Luykx, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw', 46.

De jaren zeventig en tachtig kunnen worden beschouwd als een overgangperiode. In dit tijdvak verschenen er weliswaar nog studies die tot op zekere hoogte in de oude traditie staan, maar langzamerhand trad echter de historisch-wetenschappelijke bestudering van de politieke partij en haar voormannen — die ten tijde van de verzuiling op een heel laag pitje stond — meer naar voren. De oprichting van het Studie- en documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen in 1973 aan de Rijksuniversiteit Groningen vormt daarvan de uitdrukking; overigens sinds 1978 Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen (DNPP) geheten.²⁰ Vanaf 1975 geeft dit instituut het *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen* uit, met daarin veel historische en politicologische beschouwingen over politieke partijen.

De academische aanpak brak na het midden van de jaren tachtig pas echt door. Twee ontwikkelingen lijken daarbij een rol te hebben gespeeld. In de eerste plaats is het waarschijnlijk dat in alle politieke opwinding ten tijde van de jaren zeventig van de politieke partij uit het voorafgaande tijdvak nauwelijks enige bekoring of inspiratie voor onderzoekers is uitgegaan. Nu de politiek was ontwaakt en de samenleving hervormd moest worden, had men wel wat beters te doen dan zich met de als lijdzaam en dociel te boek staande, door haar leiders gedomineerde politieke partij uit de verzuilingstijd bezig te houden. Met het verdwijnen in de loop van de jaren tachtig van de overspannen verwachtingen over wat politiek vermag, vond een bijstelling plaats van deze negatieve kijk op de partij. Bij nader inzien bleek zij ook interessante kanten te hebben, die de moeite van het bestuderen waard waren. De partij werd dus ongeveer door de professionele geschiedwetenschap als onderzoeksthema ontdekt, toen haar aanhang haar als instituut waarmee men zich verwant voelde en waarop men trots was in de steek begon te laten.

Op die ontdekking van de partij is — als tweede verklarende factor — ook de opkomst en opmars van de sociale geschiedenis in de jaren zeventig van invloed geweest, met haar grote aandacht voor maatschappelijke groeperingen en organisaties.²¹ De politieke partij die in de traditie van de parlementaire geschiedenis niet meer dan een appendix was, werd nu als zodanig een studieobject. Een stimulans voor het partijonderzoek vormde het feit dat er als het gevolg van de (met de ontzuiling samenhangende) oprichting van het Katholiek Documentatiecentrum (KDC) en het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) (HDC) aan het begin van de jaren zeventig, in combinatie met het in 1935 opgerichte Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis (IISG), een keur aan toegankelijk bronnenmateriaal voorhanden was.

Wetenschappelijke geschiedschrijving van de politieke partijen

Dit alles droeg ertoe bij dat de wetenschappelijk-historische belangstelling voor de

²⁰ In 1978 werd het door ZWO gefinancierde instituut overgenomen door de Rijksuniversiteit Groningen, waarbij formeel de onderzoeksactiviteit werd gestaakt (en daarmee de component 'Studie' uit de benaming verdween). Zie ook R. A. Koole, 'Het DNPP en de bestudering van politieke partijen', *Groniek* (1985) xciv, 54-63.

²¹ Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', 40-43.

partijen, hun organisatie, ideologie en leiders, substantieel toenam. Als eerste mocht de sociaal-democratie zich in de professioneel-geschiedkundige aandacht koesteren. Het liberalisme schaarde zich daar al snel bij. De confessionelen kunnen min of meer als de hekkensluiters worden beschouwd.

Met als vertrekpunt het verschijnen van de reeds aangehaalde bundel *De laatste tijd* in 1987, worden in het onderstaande de resultaten van de wetenschappelijke geschiedschrijving per stroming weergegeven.²² In dit overzicht zijn in beginsel uitsluitend historisch-wetenschappelijke monografieën en bundels opgenomen over (bepaalde facetten van) de geschiedenis van de landelijke politieke partijen die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn (geweest), en biografieën van prominente, landelijke politici uit de periode na de oprichting van de ARP als de eerste nationale politieke partij in 1879 (al dan niet ingeleide en geannoteerde egodocumenten komen niet in aanmerking).²³ Deze werken dienen zich primair te richten op de partij zelf, en minder op haar parlementaire werkzaamheid. Relevante, kwalitatief hoogwaardige publicaties uit journalistieke hoek zijn eveneens vermeld. Aan politici gewijde bundels die hoofdzakelijk bestaan uit interviews met vriend en vijand, of boeken over partijen die grotendeels zijn gebaseerd op vraaggesprekken, zijn buiten beschouwing gebleven.²⁴ Ten slotte wordt — voor zover althans bekend — aangegeven welke politieke richting de auteurs zijn toegedaan.

SOCIAAL-DEMOCRATIE

De geschiedschrijving van de sociaal-democratie heeft lange tijd een zuilgebonden karakter gehad. ‘De vakhistorici hebben zich slechts incidenteel met de geschiedenis van de SDAP beziggehouden’, zo signaleerde de historicus Harmsen in 1972, en voor de Partij van de Arbeid (PvdA) gold dit eveneens.²⁵ Een paar jaar later konden

²² De historicus Bornewasser biedt ‘in vogelvucht’ een overzicht in: J. A. Bornewasser, *(On)partijdig? Over partijgeschiedenis* (Amsterdam, 1997) 17-28.

²³ Als gevolg van het ‘nationale’ criterium blijft bijvoorbeeld de gedegen biografie van Borrie over de Amsterdamse SDAP-wethouder De Miranda buiten beschouwing. Door de grens bij 1879 te leggen, vallen prominente politici als Thorbecke en Groen van Prinsterer af, alsmede de studie van de filosoof en historicus Van Raak, die nagaat waarom er in Nederland na het midden van de negentiende eeuw geen conservatieve partij is ontstaan (R. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam, 2001)). Beperking tot de partijen die in de Tweede Kamer zitting hebben (gehad), impliceert dat het monumentale standaardwerk over de omstrede Nederlandse Unie — overigens geen politieke partij in de gebruikelijke zin des woords maar meer een politieke massabeweging — niet is opgenomen (zie W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam, 1999)). Verder wordt in dit overzicht geen aandacht besteed aan studies over de nevenorganisaties (van jongeren of vrouwen) van de partijen. Vanwege de toebemeten ruimte is het niet doenlijk om tijdschriftartikelen bij deze inventarisatie te betrekken.

²⁴ Zoals bijvoorbeeld L. Ornstein, M. van Wezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1992); P. Rehwinkel, J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok* (Amsterdam, 1994); M. Mevius, L. Booi, E. van Bruggen, ed., *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam, 1996).

²⁵ G. Harmsen, *Idee en beweging. Bibliografische aanwijzingen bij de studie en het onderzoek van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen, 1972) 35.

De Jonge en Lipschits al wat meer wetenschappelijk werk noteren. De echte doorbraak lag echter in de laatste twee decennia van de vorige eeuw. In 1984 publiceerde de Wiardi Beckman Stichting (WBS) — het wetenschappelijk bureau van de PvdA — de eerste uitgave van de bibliografie *Negentig jaar sociaal-democratie in boek en tijdschrift*. Dit overzicht van tijdschriftartikelen en boeken gewijd aan de geschiedenis van SDAP en PvdA en hun nevenorganisaties telde 325 titels. Na vijf jaar bleek een nieuwe druk noodzakelijk. Het aantal titels was flink gestegen, tot bijna 500. Nog weer eens vijf jaar later, bij de viering van het honderdjarig bestaan van de sociaal-democratie in 1994, verscheen de derde editie, met bijna 700 titels.²⁶ In tien jaar was het aantal titels meer dan verdubbeld.

Deze belangstelling voor de geschiedenis van de sociaal-democratie is er altijd geweest. Zij hangt niet alleen samen de hierboven al gememoreerde functie van de partij binnen de zuil, maar ook met de historische oriëntatie die eigen is aan het sociaal-democratische gedachtegoed. 'Het socialisme is een bij uitstek historisch gedachte politieke theorie', aldus de historicus Bank.²⁷ Deze ideologie baseerde zich aanvankelijk immers op de door Marx 'ontdekte' ontwikkelingsgang van de geschiedenis, het historisch materialisme. Aan de hand van deze historische wetmatigheden kon het heden worden verklaard en inzicht worden verkregen in het 'einddoel' van de geschiedenis: de klassenloze samenleving. Om de toekomstige ontwikkelingen te begrijpen en erop in te spelen, was bestudering van het verleden geboden.²⁸

Naast het bezit van een 'eigen' geschiedtheorie heeft de interesse van de sociaal-democratie voor het eigen verleden ook te maken met haar politieke cultuur. De SDAP en de PvdA hebben een gepassioneerde relatie met de politiek, en die hartstocht komt ook tot uiting in nieuwsgierigheid naar de eigen historie. 'Er is in Nederland geen groepering of stroming aan te wijzen die met zoveel toewijding de eigen geschiedenis heeft onderzocht en vastgelegd', zo constateerde de socioloog Van Doorn.²⁹

Daarbij kon rijkelijk worden geput uit de vele archieven die bewaard zijn gebleven, zowel van de sociaal-democratische voormannen als van de partijen zelf (een door het IISG en het DNPP in 1994 opgesteld archiefoverzicht biedt hiervan een goed overzicht³⁰). Het 74 meter strekkende archief van de SDAP is geordend;³¹ het onge-

²⁶ M. Brinkman, *Negentig jaar sociaal-democratie in boek en tijdschrift. Beknopte bibliografie van de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie — SDAP en PvdA — 1894-1984* (Amsterdam, 1984); *Idem*, *De sociaal-democratie in boek en tijdschrift. Bibliografie van de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie (SDAP en PvdA)* ([Amsterdam], [1989]); *Idem*, *Honderd jaar sociaal-democratie in boek en tijdschrift. Bibliografie van de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie — SDAP en PvdA — 1894-1994* (Amsterdam, 1994). Hoewel er in deze toename ook een aantal 'vergeten' publicaties van vóór 1984 zijn inbegrepen, blijft de groei indrukwekkend. Zie verder ook de beredeneerde bibliografie van D. Orlow, 'The paradoxes of success. Dutch social democracy and its historiography', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CX (1995) i, 40-51.

²⁷ Bank, 'Partij van de Arbeid '78', 264.

²⁸ Zie ook P. de Rooy, 'Begeerten en idealen. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland', in: P. de Rooy, e. a., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (Nijmegen, 1995) 8-91, 10-12.

²⁹ J. A. A. van Doorn, 'Overmoed en onvermogen', *HP/De Tijd* (20 mei 1994) 21-23, 21.

³⁰ M. Campfens, G. Voerman, *Archieven van de Rode Familie* (Amsterdam, 1994).

³¹ H. Hondius, M. Schrevel, *Inventaris van het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij*

ordende, vierhonderd meter strekkende archief van de PvdA betreffende de periode 1946-1995 is daarentegen tamelijk moeizaam toegankelijk.³² Vrijwel alle relevante archieven van de sociaal-democratische zuil zijn gedeponerd op het IISG. Deze instelling bevorderde overigens ook zelf het onderzoek naar de Nederlandse sociaal-democratie, eerst door de instelling van de reeks *De Nederlandse Arbeidersbeweging* (1976-1985), later ook door haar eigen uitgeverij, de Stichting Beheer IISG.

Afgezien van deze meer structurele factoren lijkt de historische aandacht voor de sociaal-democratie tot op zekere hoogte ook conjunctureel bepaald. De politicoloog Van den Berg, van 1981 tot 1989 directeur van de WBS, legde een relatie met de ideologische vernieuwing waarmee de PvdA in de loop van de jaren tachtig begon. 'Een politieke stroming die minder zeker is van zichzelf dan twintig jaar geleden en die met zichzelf in debat raakt, zal allicht de behoefte voelen naar haar wortels op zoek te gaan.'³³ De WBS nam zelf het voortouw bij dat historische zelfonderzoek. In 1982 werd zij mede-uitgever van de door de Arbeiderspers in 1979 gestarte serie *Jaarboek van het democratisch socialisme*, waarvan in 2004 de 25-ste editie is verschenen. In 1980, toen herdacht werd dat het een halve eeuw geleden was dat Troelstra was overleden, nam het bureau het initiatief tot een politieke biografie over de SDAP-leider.³⁴ Bij haar 35-jarig bestaan in 1981 hield de WBS een grote conferentie over de geschiedenis van de sociaal-democratie. Deze bijeenkomst, waaraan zowel historici deelnamen als partijleden 'die het hebben meegemaakt', resulteerde in twee bundels over de ontwikkeling in het plandenken van de sociaal-democratie en over de kritiek op deze stroming van de zijde van de linkse concurrentie.³⁵ Met het oog op het veertigjarig bestaan van de PvdA in 1986 richtte de WBS de focus op het Plan van de Arbeid uit 1935.³⁶ Inmiddels had het wetenschappelijk bureau voor het eerst de reeds genoemde bibliografie van de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie gepubliceerd, en in 1983 een werkgroep geschiedenis ingesteld.

Sociaal-Democratische Bond en Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

Ook bij het eeuwfeest van de sociaal-democratie in 1994 — waarvan de geboorte wordt gedateerd in 1894, toen de SDAP werd opgericht — trad de WBS op de voor-

(SDAP) 1894-1946 (Amsterdam, 1985). Het deel van het archief uit de periode 1933-1940 is na de Duitse inval in mei 1940 verbrand.

³² Hierin zijn niet de archieven van de werkgemeenschappen, Kamerfracties, Rooie Vrouwen en dergelijke opgenomen.

³³ J. Th. J. van den Berg, 'Woord vooraf', in: Brinkman, *De sociaal-democratie in boek en tijdschrift*, 7-8, 7.

³⁴ E. Hueting, F. de Jong Edz., R. Ney, *Ik moet, het is mijn roeping. Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra* ([Amsterdam], 1981). De basis van deze bundel werd gevormd door het biografische materiaal dat de auteurs hadden 'overgehouden' van hun analyse van Troelstra's staatsopvatting; zie: *idem, Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen, 1980).

³⁵ A. Peper, e. a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982); en B. W. Schaper, e. a., *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal democratie in Nederland* (Amsterdam, 1982).

³⁶ J. Jansen van Galen, e. a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid* (Amsterdam, 1985).

grond. Haar werkgroep geschiedenis had het initiatief genomen tot ‘een goede wetenschappelijke studie van de geschiedenis van de gehele Nederlandse sociaal-democratie.’ Idealiter dient zo’n overzichtswerk vanwege de gewenste interne samenhang door één auteur *aus einem Guss* geschreven te worden. Toen die persoon niet te vinden was, werden twee historici en twee politicologen aangezocht die elk een kwart eeuw voor hun rekening namen.³⁷ Hoewel het initiatief tot deze studie uit de hoek van de WBS kwam en enkele auteurs nooit een geheim hebben gemaakt van hun PvdA-lidmaatschap, betreft het hier ‘geenszins een officieel gesanctioneerde partijgeschiedenis’, zoals de redactie terecht meldt. Zij krijgt bijval van recensent Blokker, die spreekt van een ‘onbevangen, afstandelijke, je mag soms zeggen anti-hagiografische toon.’³⁸

Bij alle aandacht die in dit overzichtswerk uitging naar de partijorganisatorische, ideologische en politieke aspecten van de geschiedenis van SDAP en PvdA, kwam de mentale kant er bekaaid af. Op dit thema gaat de historicus De Rooy meer in in zijn essay ‘Begeerten en idealen. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland’, dat samen met een ‘beeldverhaal’ het boek *De rode droom* vormt. Wat betekende het om tot de sociaal-democratie te behoren, wat hield politiek voor deze stroming in, wat was haar verhouding tot de geschiedenis en tot haar ‘natuurlijke’ vijand, de liberalen?³⁹ Opvallend is dat in deze twee publicaties die een eeuw sociaal-democratie behandelen, de in 1883 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB) hooguit als aanloop of opmaat tot het ontstaan van de SDAP wordt gezien. Wel wordt niet langer zoals vroeger vaak het geval was de stichting van de SDAP als een waterscheiding weergegeven tussen de op revolutie uit zijnde anarchisten — enigszins neerbuigend aangeduid als ‘oude beweging’ — en de ‘parlementairen’, exponenten van de ‘moderne’ richting in de arbeidersbeweging die alle heil van verkiezingen verwachtte. Zeker in het begin waren de scheidlijnen tussen deze stromingen vloeiend.

Daarnaast zijn er enkele werken verschenen waarin bepaalde facetten van de sociaal-democratie (inclusief de SDB) zijn behandeld. De jurist en voormalige PvdA-politicus Heering beschrijft de opvattingen die de SDB, de SDAP en de PvdA koesterden over gezags- en wetshandhaving.⁴⁰ De politicoloog Tromp — tevens prominent lid van de PvdA — analyseert aan de hand van de zeven beginselprogramma’s van deze drie partijen op systematische en gedetailleerde wijze de ideologische ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie.⁴¹ Niet ten onrechte is zijn dissertatie door recensent Nauta als ‘naslagwerk’ betiteld.⁴² De SDB komt nagenoeg niet aan bod in het proefschrift van de jurist Heyting, die een vergelijking maakt van de opvattingen van

37 M. Brinkman, M. de Keizer, M. van Rossem, ed., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994). De vier auteurs zijn J. Perry, P. J. Knegtman, D. F. J. Bosscher en F. Becker. WBS-directeur P. Kalma, die in 1989 Van den Berg was opgevolgd, schreef een nawoord.

38 Jan Blokker in *de Volkskrant*, 21 mei 1994.

39 De Rooy, ‘Begeerten en idealen. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland’.

40 H. C. Heering, *Socialisten en justitie. Kroniek van een moeilijke relatie* (Groningen, 1994).

41 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma’s van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam, 2002).

42 L. Nauta, ‘Een naslagwerk’, *Socialisme en democratie*, LIX (2002) xii, 75-79.

de Nederlandse en Britse sociaal-democratie ten aanzien van de nationale staat en de Europese integratie.⁴³ De linkse historica Gans snijdt in een zeer omvangrijke dissertatie een thema aan dat haar persoonlijk zeer beroerde: de verhouding van Nederlandse joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten (allen afkomstig uit de SDAP en in mindere mate uit de PvdA) tot hun joodse afkomst en het zionisme.⁴⁴

Zoals reeds is aangegeven is de organisatorische oorsprong van de sociaal-democratische beweging in Nederland, de in 1881 opgerichte SDB, nagenoeg een onbeschreven blad, wellicht ook omdat van deze partij nauwelijks archiefmateriaal bewaard is gebleven (0,15 strekkende meter).⁴⁵ De aanloop naar de totstandkoming van de SDAP via de SDB in Amsterdam — het nationale epicentrum van de arbeidersbeweging — en het milieu waarin de Bond gedijde zijn op haast cultureel-antropologische wijze levendig beschreven in de dissertatie van de historicus Bos.⁴⁶ Over SDB-leider Domela Nieuwenhuis, ‘man van de daad’ en ‘messias’ van de arbeiders, schreef de historicus Meyers een grondige en levendige maar wat Nieuwenhuis’ politieke werkzaamheid betreft weinig vernieuwende biografie.⁴⁷ De benadering vanuit de politieke cultuur die Bos in zijn studie hanteert en die voor een goed begrip van het optreden van de charismatische maar ook dweperige en compromisloze voorman van dienst kon zijn, is hier achterwege gebleven.

Van de SDAP ontbreekt een modern overzichtswerk. Het boek *Het Roode Vaandel volgen wij*, dat in 1969 verscheen ter gelegenheid van het feit dat de SDAP 75 jaar geleden was opgericht en haar geschiedenis van 1880 tot 1940 weergeeft, staat nog in de zuilgebonden historiografische traditie. De historicus De Jong Edz., die er een introductie bij schreef, merkte op dat ‘de volledige en afdoende geschiedenis van de SDAP’ nog geschreven moest worden.⁴⁸ De bij de honderdjarige herdenking van de oprichting van de SDAP verschenen studie van de historicus Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies* geheten, voldoet niet aan die wens.⁴⁹ De vanuit het libertair-socialistische standpunt redenerende auteur breekt de staf over de ‘sociaaldemocratisering’ van de partij, dat wil zeggen het proces van ingroei in samenleving en staat waarin zij afstand deed van haar oorspronkelijke radicale idealen als socialisatie en ontwapening.

De geschiedenis van de SDAP is redelijk met deelstudies ingevuld als gevolg van de

43 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie* (Arnhem-Deventer, 1992).

44 E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam, 1999).

45 Wat literatuur betreft dient volstaan te worden met J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid 1880-1888* (Den Haag, 1972). Zie over het archief van de SDB de *Inventaris van het archief van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) 1882-1902* ([Amsterdam], s. a.).

46 D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam, 2001) 334-338.

47 J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam, 1993).

48 H. van Hulst, A. Pleysier, A. Scheffer, *Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* (Den Haag, 1969). F. de Jong Edz. op blz. xiii, xv.

49 T. Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies. Sociaaldemocratie in Nederland* (Amsterdam, 1994).

inspanningen van de vertegenwoordigers uit de academische school, hoewel voor de totstandkoming van deze partij nog altijd moet worden teruggegrepen op een studie van vóór de Tweede Wereldoorlog.⁵⁰ Het schisma in 1909 (en de aanloop daartoe), waarbij de revolutionaire marxisten de SDAP verlieten en de Sociaal-Democratische Partij stichtten (SDP; de voorloper van de CPN), is breedvoerig beschreven door de socioloog Buiting.⁵¹ Zijn volumineuze dissertatie wil een proeve zijn van een ‘totale’, ‘integrale’, analytische benadering waarin het partijconflict niet wordt verengd tot partijorganisatorische en personele perikelen, maar verbonden is met de opkomst van het industriële kapitalisme in Nederland. Buiting putte zijn inspiratie uit het ‘indrukwekkende’ verhaal van zijn vader over het beruchte partijcongres in Deventer, waar de scheuring plaats vond. Min of meer als aanvulling publiceerde hij een even soigneuze monografie over het politiek-theoretische tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, dat eerst aan de SDAP gelieerd was maar zich later tot de CPN bekende.⁵²

In tijd gezien min of meer aansluitend op Buitings analyse is het proefschrift van de historicus Van Dongen uit 1992, over de vraag waarom de SDAP niet bereid was in november 1918 haar leider Troelstra in zijn revolutie-oproep te volgen.⁵³ Het antwoord wordt gezocht in de integratie van de SDAP in de Nederlandse samenleving, een proces dat door de omstandigheden ten tijde van de Eerste Wereldoorlog zou zijn bevorderd. Hierbij geeft hij een minutieuze beschrijving van de SDAP in de periode 1914-1918. Evenals Buiting is ook Van Dongen een geëngageerd auteur. Zo spreekt hij de hoop uit dat de aandacht die hij besteedt aan de problemen waarmee de SDAP zich in de eerste decennia van haar bestaan geconfronteerd zag, bepaalde aspecten van de crisis waarin de PvdA aan het begin van de jaren negentig verkeerde, zou kunnen verduidelijken.

Over de SDAP in de jaren twintig is nog geen ‘moderne’ studie verschenen.⁵⁴ Het tijdvak wordt wel gedeeltelijk bestreken door de dissertatie van Wijne, waarin hij de geïsoleerde maatschappelijke situatie van de SDAP in het interbellum aan de orde stelt.⁵⁵ Evenals Van Dongen stelt hij zichzelf een verheven doel. Als actief PvdA-lid voelt Wijne de ‘plicht’ op deze problematiek licht te werpen, aangezien dit een bijdrage zou kunnen leveren aan het bezinningsproces binnen zijn partij. In zijn studie komt hij tot de — omstreden — conclusie dat de afgezonderde positie waarin de SDAP verkeerde vooral aan de partij zelf te wijten was. De partij werd niet door de anderen

⁵⁰ D. J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de S. D. A. P.* (Haarlem, 1939).

⁵¹ H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam, 1989). Vanuit orthodox marxistisch-leninistisch perspectief belichtte de Sovjet-historicus Bauman de SDP; zie G. Baumann, *De Tribunisten – de revolutionaire marxisten van Nederland* (Moskou, 1988); en *idem*, *Lenin i niderlandskie tribunisty* (Rostov aan de Don, 1990).

⁵² H. Buiting, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch Maandschrift 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam, 2003).

⁵³ B. van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam, 1992).

⁵⁴ Dat wil zeggen: gepubliceerd na het midden van de jaren tachtig. Wel verscheen H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930* (Leiden, 1974).

⁵⁵ Joh. S. Wijne, *Tussen dogma en werkelijkheid. De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het Interbellum* (Amsterdam, 1992).

buitengesloten, maar ‘gijzelde’ zichzelf door onverkort aan de eigen leer vast te houden. De aanpassing van de sociaal-democratie als gevolg van de economische en politieke crisis van de jaren dertig had eerder al de politicoloog Knegtmans beziggehouden. In zijn proefschrift gaat hij nauwgezet de transformatie van de SDAP tot een reformistische volkspartij na; ‘een historisch handboek... waar men niet meer omheen kan’, aldus recensent Bank.⁵⁶ Dit thema werd ook opgepakt door de historica Klijn. Zij vergelijkt de Nederlandse sociaal-democratie met de Belgische, waarbij zij poogt te verklaren waarom de SDAP er wèl in slaagde zich van een marxistische arbeiders- tot een brede volkspartij te ontwikkelen (door op te gaan in de PvdA), terwijl de Belgische Werklieden Partij ergens in dat proces bleef steken en na de oorlog ondanks een naamsverandering het marxisme trouw bleef (terwijl zij nota bene werd geleid door De Man, die de ideologische argumenten voor die transformatie leverde).⁵⁷

De gaandeweg gematigder wordende opstelling van de SDAP leidde tot een scheuring. De linkervleugel scheidde zich in 1932 af en richtte de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) op. De politicoloog Eekman beschrijft beknopt het bestaan van deze links-socialistische partij tot haar fusie in 1935 met de Revolutionair Socialistische Partij (RSP), met het accent op organisatie en ideologie.⁵⁸ Veel uitgebreider is de cineast De Cort, die beoogt de historie van de OSP ‘van onderop’ te vertellen.⁵⁹ Hij waarschuwt nadrukkelijk dat zijn boek ‘geen geschiedenis van de politieke partij OSP [is], maar van de levens van de mensen die er ooit lid van waren’, en beschouwt zichzelf als ‘biograaf van de OSP.’ Zijn aandacht gaat vooral uit naar de mentaliteit en opvattingen van de partijleden, waarmee hij een indringend beeld van de partijcultuur van de OSP schetst. Bij de scheuring van de SDAP in 1932 stond de sociaal-democraat Fimmen in het voorste gelid. De politicoloog Reinalda redigeerde een bundel waarin Fimmens functie in de internationale vakbeweging wordt behandeld;⁶⁰ de historicus Schoots schreef een biografische schets.⁶¹

Deze studies vormen een min of meer aaneengesloten keten waarin de ontwikkeling van de SDAP vanaf circa 1900 tot 1940 wordt belicht.⁶² Naast deze aandacht voor de partijorganisatie hebben enkele voorlieden van de SDAP de afgelopen decennia een

⁵⁶ P. J. Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam, 1989); bespreking van Bank in *de Volkskrant* (2 september 1989).

⁵⁷ A. Klijn, *Arbeiders- of volkspartij. Een vergelijkende studie van het Belgisch en Nederlands socialisme 1933-1946* (Maastricht, 1990).

⁵⁸ M. Eekman, ‘Het socialisme-Nu! De Onafhankelijke Socialistische Partij 1932-1935’, in: M. Eekman, H. Pieterse, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen. Twee studies* (Amsterdam, 1987) 1-108.

⁵⁹ B. de Cort, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij (1932-1935). Een documentaire* (Breda, 2004).

⁶⁰ B. Reinalda, ed., *The International Transportworkers Federation 1914-1945. The Edo Fimmen Era* (Amsterdam, 1997).

⁶¹ F. Schoots, *Edo Fimmen. De wereld als werkterrein* (Amsterdam, 1997).

⁶² Een dissertatie over de SDAP in de Tweede Wereldoorlog wordt voorbereid door de politicoloog P. Denekamp. Zie voor hiaten in de historiografie van de SDAP het nog steeds relevante overzicht van I. Lipschits, ‘Witte plekken in de geschiedschrijving van de Nederlandse sociaal-democratie’, *Socialisme en democratie*, LI (1994) vii/viii, 370-375.

biograaf gevonden.⁶³ De twaalf ‘apostelen’ die de partij in 1894 stichtten, zijn daarbij onderbedeeld: van slechts twee verscheen een moderne, volwaardige levensbeschrijving. De joodse, charismatische vakbondsman Polak werd vereeuwigd in een monumentale biografie door de uit een links milieu afkomstige historicus Bloemgarten.⁶⁴ Precies op de honderdste verjaardag van de SDAP publiceerde Perry zijn levensbeschrijving van de nuchtere en bedaarde Vliegen — partijvoorzitter, parlementariër en geschiedschrijver van de sociaal-democratie, maar ook met Gerhard de enige oprichters van de SDAP die ook nog de totstandkoming van de PvdA meemaakten.⁶⁵ In de ‘halve’ biografie die de historicus Groos aan Gerhard wijdde, staat vooral zijn gedachtegoed centraal.⁶⁶ De overige apostelen — en in feite ook Gerhard — wachten allen nog op een min of meer volledige, wetenschappelijke biografie, zoals bijvoorbeeld de flamboyante, emotionele partijleider Troelstra — die er overigens in de hierboven genoemde studies over Domela Nieuwenhuis, Polak en Vliegen niet al te best vanaf komt.⁶⁷

Het leven van de persoonlijk secretaris van Troelstra, de ‘rode patriciër’ Wiardi Beckman — naar wie enkele jaren na zijn dood in maart 1945 het wetenschappelijk bureau van de PvdA zou worden vernoemd — is vastgelegd door de hierboven reeds geïntroduceerde Wijne.⁶⁸ Wiardi Beckman speelde een vooraanstaande rol bij de vaststelling van het nieuwe beginselprogramma van de SDAP van 1937. Hieraan werd ook een belangrijke bijdrage geleverd door Bonger. Over deze socioloog schreef zijn vakgenoot Van Heerikhuizen een intellectuele biografie.⁶⁹ Eén van de inspiratoren van de ideologische vernieuwing was de religieus socialist Banning. Bij zijn honderdste geboortjaar in 1988 herdacht de Leidse Universiteit, waar Banning studeerde en doceerde, hem met een studiedag. De bijdragen van deze bijeenkomst over zijn opvattingen aangaande theologie, ethiek, godsdienstsociologie en politiek werden gebundeld.⁷⁰

Volgens Wijne beschouwde SDAP-leider Alberda Wiardi Beckman als zijn kroonprins en hij meent dat onder diens leiding ‘een andere Partij van de Arbeid zou zijn ontstaan’ dan onder Drees. Deze politicus mocht zich in het midden van de jaren tachtig verheugen in de aandacht van de aan de Rijksuniversiteit Leiden verbonden politicoloog

⁶³ Van het in 1968 verschenen, gedegen proefschrift van PvdA-burgemeester Borrie over Wibaut kwam in 1987 een ongewijzigde herdruk uit; zie G. W. B. Borrie, *F. M. Wibaut, mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Den Haag, 1987; eerste druk, Assen, 1968).

⁶⁴ S. Bloemgarten, *Henri Polak sociaal democraat 1868-1943* ('s-Gravenhage, 1993).

⁶⁵ J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947* (Amsterdam, 1994).

⁶⁶ J. Groos, A. H. Gerhard, *een meester. Een samenvatting van zijn ideeën* (Amsterdam, 1994).

⁶⁷ Na de vijftigjarige herdenking van het overlijden van Troelstra in 1980 besloot de WBS tot de publicatie van een boek over de SDAP-leider; zie Hueting, De Jong Edz., Ney, *Ik moet, het is mijn roeping*. Het bevatte biografisch materiaal dat de auteurs hadden ‘overgehouden’ van hun analyse van Troelstra’s staatsopvatting; zie: *idem, Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen, 1980).

⁶⁸ J. S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman. Patriciër en sociaal-democraat* (Amsterdam-Brussel, 1987).

⁶⁹ B. van Heerikhuizen, W. A. Bonger, *socioloog en socialist* (Groningen, 1987).

⁷⁰ M. B. ter Borg, ed., *Banning als denker* (Utrecht, 1988). Aan de hand van persoonlijke documenten uit de nalatenschap van Banning schreef zijn oudste dochter een biografie waarin de nadruk valt op de ontwikkeling van zijn gedachtegoed; zie H. van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971. Leven en werken van een religieus socialist* (Amersfoort-Leuven, 1988).

Daalder. Bij Drees' honderdste verjaardag in 1986 werd in Leiden een symposium aan deze staatsman gewijd.⁷¹ De 'partijpolitieke' loopbaan van Drees — dat wil zeggen 'Drees' plaats in, en zijn verhouding tot' de SDAP en de PvdA — is zorgvuldig en ingetogen beschreven door de historicus Brinkman, lange tijd secretaris van de WBS-werkgroep geschiedenis.⁷² Deze studie, waarin de nadruk valt op de vooroorlogse periode, wil nadrukkelijk geen biografie zijn. Die taak heeft zich Brinkmans promotor Daalder gesteld. Samen met de historicus J. H. Gaemers bereidt hij een levensbeschrijving voor in vier delen. In 2003 verscheen als eerste het deel over het politieke leven van Drees in de periode 1940-1948; in 2004 de band over Drees' opstelling ten aanzien van de onafhankelijkheid van Indonesië.⁷³ Het wachten is op de beide delen over de jeugdijaren van Drees en zijn optreden in de lokale en landelijke politiek in de periode tot 1940, en over zijn premierschap (1948-1958) en de jaren als *elder statesman*.

Partij van de Arbeid

Niet alleen de SDAP moet het zonder partijgeschiedenis doen, een kwalitatief hoogwaardige monografie over de PvdA is evenmin geschreven. Het in 1986 verschenen overzicht van de historie van de partij vanaf de oprichting in 1946 van de hand van de journaliste Bleich kan op zo'n kwalificatie geen aanspraak maken.⁷⁴ De inzet van het werk is niet al te hoog; het beoogt 'niet meer — of minder — dan een beeld te geven van het wel en wee van de Partij van de Arbeid in de veertig jaar van haar bestaan.' Deze geringe pretenties en ook de vele citaten uit het bronnenmateriaal verlenen het verhaal een kroniekmatig en anekdotisch karakter. Hoewel het boek in opdracht van de PvdA werd geschreven, is deze partij niet gespaard: de auteur kreeg vrije toegang tot de bestuursnotulen en kon daarover schrijven wat haar goeddunkte.

Wel zijn er evenals in het geval van de SDAP episodes in het bestaan van de PvdA uitgebreid beschreven, waarbij de aandacht vooral uitging naar het kabinet-Den Uyl en de internationale oriëntatie van de partij. De historicus Rovers beschrijft de buitenlands-politieke opstelling van de PvdA ten tijde van de Koude Oorlog, dat wil zeggen de periode 1946-1958.⁷⁵ In zijn proefschrift toont hij aan dat de Nederlandse sociaal-democratie zich snel voegde in 'de nieuwe internationale constellatie van de Pax Americana', nadat zij kort had gekoerst op een middenpositie voor Europa tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Het anti-americanisme dat de PvdA mede door de vernieuwingsbeweging Nieuw Links in de volgende decennia in haar greep kreeg, had tot gevolg dat haar Atlantische oriëntatie twijfelachtig werd, aldus de histo-

⁷¹ H. Daalder, N. Cramer, ed., *Willem Drees* (Houten, 1988).

⁷² M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam, 1998).

⁷³ H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam, 2003); *Idem, Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie, 1945-1949* (Amsterdam, 2004).

⁷⁴ A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam, 1986).

⁷⁵ F. Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam, 1994).

ricus en politicoloog Zuidam in zijn dissertatie. Deze beslaat de jaren 1958-1977 en kan dus als het vervolg op de studie van Rovers worden beschouwd.⁷⁶ De fatale invloed van Nieuw Links op de electorale en politieke positie van de PvdA, die culmineerde in de overmoedige, tegen de confessionele partijen gerichte polarisatiestrategie, is teboekgesteld door de politicoloog Van Praag, zelf lid van de PvdA.⁷⁷ Zijn studie geeft minutieus en uitvoerig de interne ontwikkelingen in de PvdA weer in de periode 1966-1977.

Van Praags onderzoek eindigt in oktober 1977, toen de partijraad van de PvdA het tweede kabinet-Den Uyl torpedeerde. Het eerste kabinet-Den Uyl, dat vermaardheid verwierf als de meest linkse regering in de Nederlandse geschiedenis, mag zich in de nodige belangstelling verheugen. Daarbij viel het accent vanzelfsprekend vooral op de parlementaire werkzaamheid.⁷⁸ Een uitzondering vormt het proefschrift van de historica Van den Broek, die de verschuivingen in de collectieve herinnering aan dit kabinet poogt te traceren. In het middelpunt van de beeld- en mythevorming staat Den Uyl — niet alleen als minister-president, maar ook als PvdA-leider: zijn relatie met zijn partij komt dan ook ruimschoots aan bod.⁷⁹

De opkomt van Nieuw Links leidde in 1970 tot de afsplitsing van de partij Democratisch Socialisten '70 (DS'70) van de PvdA — de eerste die zich aan de rechterzijde van de sociaal-democratie voordeed. Op uitgebreide, uitputtende maar nogal vlakke wijze is de geschiedenis van deze partij die dertien jaar heeft bestaan in al haar facetten beschreven, mede op basis van archiefonderzoek.⁸⁰ De auteurs — die beiden affiniteit hebben met de PvdA — hebben de neiging de invloed van DS'70 op de latere ideologische en programmatische heroriëntatie van PvdA nogal te overschatten.⁸¹ Bij het schisma speelde ook de 'progressieve concentratie' een rol die vele Nieuw-Linksers met Democraten66 (D66), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) wilden bereiken. Chroniqueur van deze samenwerking is de classicus Klaassen, lid van de PPR en daarna van GroenLinks.⁸²

Met biografieën van partijleiders is de PvdA niet gezegend, maar daarin komt enige verandering. Zoals reeds vermeld zijn in de afgelopen jaren de eerste twee delen verschenen van de vierdelige levensbeschrijving van Drees. Verder werkt de al aange-

⁷⁶ F. Zuidam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam, 2002).

⁷⁷ Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam, 1990).

⁷⁸ Zie J. Ramakers, G. Voerman, R. Zwart, ed., *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam, 1998); P. Bootsma, W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht* (Den Haag, 1999).

⁷⁹ I. van den Broek, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet Den Uyl* (Amsterdam, 2002).

⁸⁰ Het archief van DS'70 is op het DNPP gedeponerd; zie G. Voerman, 'Collectie DS'70. Plaatsingslijst archief van de politieke partij Democratisch Socialisten '70', *Jaarboek 1986 DNPP* (1987) 180-194; en *idem*, 'DS'70 in de bestanden van het DNPP. Overzicht van het archief- en documentatiemateriaal betreffende de politieke partij Democratisch Socialisten '70', *Jaarboek 1989 DNPP* (1990) 189-196, 221.

⁸¹ H. Vingerling, C. C. Schouten, *Democratisch Socialisten '70. Nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam, 2003)

⁸² W. Klaassen, *De progressieve samenwerking van PvdA, D'66, PPR en PSP, 1966-1977* (Alphen aan den Rijn, 2000).

haalde journaliste Bleich aan een biografie van Den Uyl, en is er een over Mansholt in aantocht.⁸³ Voor het overige zijn enkele vertegenwoordigers van het tweede echelon geportretteerd. Een hybride biografie is gewijd aan Thomassen, die een vooraanstaande rol speelde bij de oprichting van de PvdA en later burgemeester van onder meer Rotterdam werd. De historicus Wiedijk beschreef zijn leven tot 1948, waarna Thomassen vervolgens zelf het verhaal aanvult — met als resultaat van deze samenwerking een weinig kritische levensschets.⁸⁴ Over Tans, de katholieke PvdA-voorzitter in de roerige jaren 1965-1969, schreef de al geïntroduceerde historica Klijn een biografie.⁸⁵ Haar vakgenote Linders schetste het leven van de feministe Tendeloo, achtereenvolgens VDB-politica en PvdA-Tweede-Kamerlid.⁸⁶ De ontwikkeling in het politieke denken van de scherpzinnige maar ook eigengereide essayist De Kadt — Tweede-Kamerlid in de jaren 1948-1963 en als publicist invloedrijk in de PvdA — werd in een biografische context geplaatst door de historicus Havenaar.⁸⁷ De socioloog Pels schreef een ‘denkbiografie’ van De Kadt over zijn elitistische democratiekritiek.⁸⁸

COMMUNISME

De historiografie van de CPN is rijk. Zij bestaat uit vele artikelen en een aantal monografieën, zo tonen de twee (!) bibliografieën die de publicaties over deze partij in kaart brengen en die ook bronnenoverzichten bevatten.⁸⁹ Ook het bewegende beeldmateriaal van de CPN is uitvoerig beschreven.⁹⁰ De geschiedschrijving van de CPN was lange tijd vrijwel uitsluitend het werk van het partijbestuur of van ‘renegaten’, van leden dus die gebroken hadden met de partij — met andere woorden: ‘geschiedschrijving van huis uit.’⁹¹ Naast publicaties waarin de officiële partijlijn resoneert, leverde dit persoonlijk gekleurde, soms rancuneuze geschriften op, alhoewel er natuurlijk uitzonderingen zijn. Zo publiceerde de ‘afvallige’ De Jonge in 1972 zijn weten-

⁸³ De biografie over Mansholt wordt voorbereid door de historicus J. van Merriënboer, die is verbonden aan het Centrum voor parlementaire geschiedenis.

⁸⁴ H. Wiedijk, W. Thomassen, *In vuur en vlam! Wim Thomassen, geïnspireerd organisator van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1992).

⁸⁵ A. Klijn, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen, 2001).

⁸⁶ A. Linders, *‘Frappez, frappez toujours!’ N. S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd* (Hilversum, 2003).

⁸⁷ R. Havenaar, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt* (Amsterdam, 1990).

⁸⁸ D. Pels, *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite* (Amsterdam, 1993).

⁸⁹ C. Boet, e. a., *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland* (Amsterdam, 1986); en M. Schrevel, G. Voerman, ed., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam-Groningen, 1997).

⁹⁰ B. Hogenkamp, P. Mol, *Van beeld tot beeld. De films en televisieuitzendingen van de CPN, 1928-1986* (Amsterdam, 1993).

⁹¹ G. Harmsen, J. Wormer, ‘Bibliografie van de geschiedschrijving over het Nederlandse communisme’, in: Boet, *Van bron tot boek*, 133-173, 133.

schappelijk verantwoorde studie over de CPN — de eerste ‘moderne’ partijgeschiedenis.⁹²

In het kader van de vernieuwing van de CPN die aan het einde van de jaren zeventig begon nam binnen de partij de belangstelling voor haar geschiedenis toe, vooral van studenten die eerder in groten getale lid waren geworden. Onder de hoede van het Instituut voor politiek en sociaal onderzoek (IPSO) — het wetenschappelijk bureau van de partij — werd in 1979 een ‘geschiedeniswerkgroep’ gevormd, die het onderzoek naar en de discussie over de partijgeschiedenis wilde stimuleren.⁹³ De leden konden hierover publiceren in de reeks *Cahiers over de geschiedenis van de Communistische Partij van Nederland*, waarvan in de jaren 1979-1985 tien delen verschenen. Aanvankelijk waren de bijdragen nogal *linientreu*, maar naarmate in de eerste helft van de jaren tachtig de partijvernieuwing voortschreed en de CPN meer afstand nam van het leninisme, werden zij kritischer. Centrale thema’s in de geschiedschrijving waren de CPN tijdens en meteen na de Tweede Wereldoorlog en het stalinisme en de destalinisatie binnen de partij.⁹⁴

De veelal jonge historici konden bij hun onderzoek gebruik maken van het archief van de CPN. Mede onder druk van de geschiedeniswerkgroep ging het partijbestuur er in 1982 toe over het tot dan toe altijd gesloten partijarchief voor onderzoek te openen. Na de ordening werd het archief van 72 strekkende meter in 1985 toegankelijk — niet alleen voor partijleden, maar ook voor niet-leden.⁹⁵ Overigens is het archief van de CPN nogal gehavend. Het vooroorlogse gedeelte is verdwenen bij de Duitse inval in 1940, en ten tijde van de Koude Oorlog werden vele documenten niet bewaard of was er slechts van summiere verslaglegging sprake uit angst voor infiltratie van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD).⁹⁶ Dat de vrees voor bemoeienis van de BVD niet ongegrond was, blijkt uit de dissertatie over de Dienst ten tijde van de Koude Oorlog van de historicus en BVD-medewerker Engelen. Hij had onbelemmerde toegang tot het BVD-archief en beschrijft uitgebreid de werkwijze van de Veiligheidsdienst ten aanzien van de CPN.⁹⁷ Het BVD-archief werd overigens in 1986 in beginsel toegankelijk voor onderzoekers, nadat de afdeling rechtspraak van de Raad van State had bepaald dat het historische materiaal onder de Wet Openbaarheid van Bestuur viel.⁹⁸ Later volgden echter weer ernstige beperkingen.

In de jaren negentig ging er op de geschiedschrijving van het Nederlandse communisme een stimulerende werking uit van de opening van de altijd hermetisch gesloten archieven van de Communistische Internationale (Comintern) en van de Communis-

⁹² A. A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag, 1972).

⁹³ [H. Galesloot], ‘IPSO-werkgroep geschiedenis. Verslag van twee jaar activiteiten’, in: *Cahiers over de geschiedenis van de Communistische Partij van Nederland*, VI (Amsterdam, 1981) 136-140.

⁹⁴ Zie ook Bank, ‘Het socialisme’, 142, 145-146.

⁹⁵ ‘Inleiding bij de inventaris van het archief van de CPN’, in: Boet, *Van bron tot boek*, 9-11; zie ook M. Schrevel, *Inventaris van het archief van de Communistische Partij van Nederland (CPN) 1940-1991 waarin opgenomen het archief van Marcus Bakker 1940-1992* (Amsterdam, 1994).

⁹⁶ Zie A. A. de Jonge, *Stalinistische herinneringen* (Den Haag, 1984) 9-10.

⁹⁷ D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag, 1995).

⁹⁸ *Ibidem*, 31-32.

tische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) in Moskou. Na de ondergang van de Sovjet-Unie in 1991 werden deze archieven toegankelijk, alhoewel na verloop van tijd de openheid deels weer aan banden is gelegd. De CPN was van 1919 tot 1943 lid van deze communistische wereldorganisatie.⁹⁹

Zoals hierboven reeds vermeld is de voorgeschiedenis van de CPN — van 1909 tot 1918 SDP geheten — in extenso beschreven door de socioloog Buiting. Naar het voorbeeld van de door Lenin geleide Russische Communistische Partij doopte de SDP zich om tot CPN. In 1918 drong deze partij door tot de Tweede Kamer, waar haar vertegenwoordigers nauw gingen samenwerken met Kruyt, het enige Kamerlid van de Bond van Christen-Socialisten (BCS). Het enerverende leven van deze predikant en zijn overgang naar het communisme zijn vastgelegd door de socioloog en theoloog Noordegraaf.¹⁰⁰ Ook in zijn biografie over *De Ligt* — de aartsvader van het christen-socialisme in Nederland en geruime tijd leider van de BCS — en in de samen met de historicus Verwoerd geschreven levensschets van de schrijfster Van der Vlies (bekend onder haar pseudoniem Enka) komt de BCS uitgebreid aan de orde. Veel meer is er over deze tamelijk marginale, in 1907 opgerichte en in 1921 alweer opgeheven partij niet gepubliceerd.¹⁰¹

De oriëntatie van de CPN op de Sovjet-Unie had grote gevolgen voor deze partij. De historicus Voerman beschrijft op basis van bronnenmateriaal uit de Comintern-archieven uitgebreid hoe de Nederlandse partij in de jaren twintig op ideologisch, organisatorisch en financieel terrein steeds afhankelijker werd van Moskou.¹⁰² Als gevolg van deze ‘domesticatie’ en toenemende bolsjewistische invloed in de CPN haakten diverse prominente leden af. De sterrenkundige Pannekoek brak in 1921 met de partij; hij kreeg zijn biografie in de Amerikaanse historicus Gerber.¹⁰³ In hetzelfde jaar verliet ook de dichter Gorter de CPN; evenals Pannekoek bekeerde hij zich tot het raden-communisme. Zijn leven is beschreven door de historicus De Liagre Böhl,

⁹⁹ Een groot deel van de archivalia in Moskou die betrekking hebben op de CPN, is op microfilm op het IISG raadpleegbaar; zie M. Schrevel, ‘Stukken met betrekking tot de CPH/CPN in het archief van de Komintern, 1919-1943 [1945]’, in: Schrevel, Voerman, *De communistische erfenis*, 39-72; M. Schrevel, *Collectie David Wijnkoop 1898-1960. Lijst van de microfilm-kopie, aanwezig in het IISG* (Amsterdam, [1996]); en G. Voerman, *Plaatsingslijst van de microfilms van de aanvulling op de stukken betreffende de CPH/CPN in het archief van de Komintern 1921-1934* (Amsterdam, 2003).

¹⁰⁰ H. Noordegraaf, *Het christen-socialisme van John William Kruyt en Truus Kruyt-Hogerzeil* (Voorburg, 1990).

¹⁰¹ H. Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christen-socialisme van Bart de Ligt* (Baarn, 1994); H. Noordegraaf, R. Verwoerd, *Anke van der Vlies. Een bliksems wijf* (Aalsmeer, 1987).

¹⁰² G. Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale 1919-1930* (Amsterdam, 2001). De journalist Olink heeft aan de hand van documenten uit Sovjet-archieven twee (enigszins geromantiseerde) boeken geschreven over de relatie tussen de Nederlandse communisten en de Sovjet-Unie, zij het zonder in zijn relaas specifiek naar deze bronnen te verwijzen; zie H. Olink, *De vermoorde droom. Drie Nederlandse idealisten in Sovjet-Rusland* (Amsterdam, 1993); en *Idem*, *De koeriers van Moskou. Over communisten, spionnen en saboteurs tijdens de Koude Oorlog* (Amsterdam, 2002).

¹⁰³ J. Gerber, *Anton Pannekoek and the socialism of workers' self-emancipation, 1873-1960* (Dordrecht-Amsterdam, 1989).

die eerder op Gorter promoveerde.¹⁰⁴ Biografieën over De Kadt, die in 1924 opstapte, zijn hierboven al ter sprake gekomen. Sneevliet haakte in 1927 af. Hij gaf vervolgens leiding aan de RSP — die zoals reeds vermeld in 1935 fuseerde met de OSP — en haar opvolger, de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP). Beide partijen zijn beschreven door de politicoloog Pieterse.¹⁰⁵ Sneevliets politieke leermeesteres was de dichteres Roland Holst. Zij bedankte vlak na Sneevliet als lid van de CPN. Haar worsteling met het communisme is uiteengezet door haar biografe, de neerlandica en journaliste en voormalig CPN-lid Etty.¹⁰⁶

Over de CPN in de jaren dertig is eigenlijk slechts één monografie verschenen. De opstelling van de partij ten aanzien van het grote verwarring zaaiende pact tussen Hitler en Stalin in 1939 is onderzocht door de historicus Pelt, destijds lid van de CPN. In tegenstelling tot de hieronder vermelde werken kon hij voor zijn in 1990 gepubliceerde studie nog geen gebruik maken van de Comintern-archieven.¹⁰⁷ De jaren dertig komen wel aan de orde in enkele biografieën over De Groot, die in dit decennium naar voren trad als eerste man en die vervolgens de partij zo'n veertig jaar zou aanvoeren. Zijn leven is zo verweven met de historie van de CPN, dat biografieën van de stalinistische De Groot als partijgeschiedenissen gelezen kunnen worden en andersom. Dat persoon en partij in de historiografie van de CPN zo samenvallen is niet toevallig, gezien de almachtige positie die de leider in een communistische partij innam — één van de centrale elementen van het stalinisme. Een voorbeeld van de eerste categorie is het gedegen, lijvige proefschrift over De Groot van de historicus Stutje.¹⁰⁸ Zijn opzet om via De Groot meer inzicht te krijgen in het stalinisme, komt niet echt uit de verf. Eerder al had de journalist Cornelissen — die evenals Stutje ooit deel uitmaakte van de trotskistische beweging — De Groot geportretteerd.¹⁰⁹ In de andere categorie valt de partijgeschiedenis van de publicist Verrips, die tot 1975 lid was van de CPN.¹¹⁰ Deze laat zich ook lezen als een levensbeschrijving van De Groot; niet toevallig begint deze studie in 1938, het jaar dat hij als partijleider aantrad. Het dieptepunt in de betrekkingen tussen de Nederlandse communisten en de CPSU ten tijde van het 'Sino-Sovjet'-conflict in de jaren zestig komt uitgebreid aan de orde in de studie van de socioloog Stam.¹¹¹

¹⁰⁴ H. de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor U geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam, 1996); zie ook *idem*, *Herman Gorter. Zijn politieke activiteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland* (Nijmegen, 1973).

¹⁰⁵ H. Pieterse, 'Tussen NAS en Komintern. Ontwikkeling en aanhang van SP, RSP, OSP, RSAP (1918-1940)', in: Eekman, Pieterse, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen*, 109-205.

¹⁰⁶ E. Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam, 1996).

¹⁰⁷ W. F. S. Pelt, *Vrede door revolutie. De CPN tijdens het Molotov-Ribbentrop Pact (1939-1941)* (Den Haag, 1990).

¹⁰⁸ J. W. Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam, 2000).

¹⁰⁹ I. Cornelissen, *Paul de Groot staatsvijand nr. 1. Een biografische schets* (Amsterdam, 1996).

¹¹⁰ G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam, 1995).

¹¹¹ A. Stam, *De CPN en haar buitenlandse kameraden. Proletarisch internationalisme in Nederland* (Soesterberg, 2004).

Socialistische Partij

De Socialistische Partij (SP) is voortgekomen uit de communistische stroming. Zij wortelt in de maoïstische oppositie die zich in het midden van de jaren zestig van de CPN losmaakte. Over deze electoraal succesvolle partij zijn tot nu toe twee tamelijk oppervlakkige, vooral op vraaggesprekken gebaseerde beschrijvingen verschenen.¹¹² Een meer wetenschappelijke geschiedenis is in voorbereiding.¹¹³

GroenLinks en zijn voorlopers

In 1990 werd de partij GroenLinks opgericht. De CPN, de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP) besloten in deze nieuwe politieke formatie op te gaan en zichzelf op te heffen. In 1989 hadden zij onder de vlag van het gelijknamige electorale samenwerkingsverband aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelgenomen. Van de partijen die aan de GroenLinkse fusie deelnamen, heeft de CPN de meeste historische aandacht gehad en de PPR de minste. Nog geen enkele monografie is er gewijd aan deze partij die in 1968 ontstond als afsplitsing van de KVP, maar die aan de linkerkant van het politieke spectrum eindigde. Haar op het KDC gedeponeerde archief van meer dan 26 strekkende meter is geordend en toegankelijk.

Niet veel beter is het gesteld met de PSP. Ondanks de beschikbaarheid van een geordend partijarchief van bijna 35 strekkende meter en een bibliografie is er over haar niet veel meer verschenen dan een bij haar 25-jarig bestaan in 1982 gepubliceerde partijgeschiedenis.¹¹⁴ Voor de inhoud tekende de 'geschiedenisgroep' van het wetenschappelijk bureau van de PSP.¹¹⁵

Het is opvallend dat uitgerekend van de EVP, de kleinste partij die bij de GroenLinkse fusie was betrokken, een heuse partijgeschiedenis is geschreven. De met de EVP sympathiserende historicus De Bas (tevens lid van GroenLinks) zocht in deze dissertatie uit waarom deze christelijk-radicalen partij zo weinig succesvol was.¹¹⁶ Hij kon bij zijn studie gebruik maken van het op het DNPP gedeponeerde partijarchief.¹¹⁷ Overigens was bij de opheffing van de EVP in 1990 een 'gekleurde' historische terugblik verschenen van de hand van de laatste partijvoorzitter.¹¹⁸

112 K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam-Antwerpen, 2001); en R. Kagie, *De socialisten. Achter de schermen van de SP* (Amsterdam, 2004).

113 Deze geschiedenis van de SP wordt voorbereid door schrijver dezes en zal naar verwachting in 2007 verschijnen.

114 P. Denekamp, B. Freriks, G. Voerman, *Sporen van pacifistisch socialisme. Bibliografie en bronnen betreffende de PSP* (Amsterdam, 1993) zie met name hoofdstuk 6: J. Hofman, P. van Dun, 'Inventarissen van de archieven van de landelijke PSP en enkele neveninstellingen', 100-177.

115 *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP* (Amsterdam, [1982]).

116 J. de Bas, *De muis die even brulde. De Evangelische Volkspartij 1981-1991* (Kampen, 1991).

117 Het op het DNPP gedeponeerde EVP-archief is deels geordend; zie G. Voerman, 'Collectie Evangelische Volkspartij. Plaatsingslijst van archivalia van de Evangelische Volkspartij (EVP), alsmede van één van haar voorlopers, de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV), 1978-1991', *Jaarboek 1991 DNPP* (1992) 215-221.

118 C. Ofman, 'De worsteling van een radicaal-evangelische politiek. Een gekleurd terugblik', in: *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtegoed van tien jaar Evangelische Volkspartij* (Aalsmeer, 1991) 9-49.

Ook GroenLinks, dat inmiddels bijna vijftien jaar bestaat, is in historisch opzicht nagenoeg onbeschreven. De politicoloog Lucardie (lid van GroenLinks), de socioloog Van Schuur en de historicus Voerman legden de aanloop naar en de totstandkoming van de fusie vast, waarbij ook werd ingegaan op de onderlinge verhouding tussen de verschillende ‘bloedgroepen.’¹¹⁹

LIBERALISME

De liberale partijen hebben lange tijd met uiterst geringe aandacht vanuit de historisch-wetenschappelijke hoek genoeg moeten nemen.¹²⁰ De Jonge kwam in zijn hierboven reeds aangehaalde overzicht niet verder dan vier titels van wetenschappelijke werken — waaronder geen enkele partijgeschiedenis.¹²¹ Tien jaar later bleek er nog niet veel te zijn veranderd: in *De laatste tijd* kwam het liberalisme zonder opgaaf van redenen niet voor.

In de periode van de verzuiling hield men zich in liberale kring veel minder dan bij andere politieke stromingen met de eigen politieke afkomst bezig. Dit gebrek aan belangstelling voor het eigen verleden is door De Jonge terecht in verband gebracht met het feit dat de ‘Partij’ voor liberalen veel minder betekende dan voor bijvoorbeeld antirevolutionairen of communisten.¹²² Het individualistisch ingestelde liberalisme had immers weinig op met organisatie en zuilen. Voor zover liberalen zich met hun eigen geschiedenis bezighielden, prefereerden zij dan ook niet toevallig de beoefening van het biografische genre boven het schrijven van partijgeschiedenissen.¹²³ De noodzaak tot dat laatste ontbrak bij de liberalen, in tegenstelling tot de zich achtergesteld voelende confessionelen en socialisten. De impuls die van het ‘emancipatiemotief’ op de ‘eigen’ geschiedschrijving uitging, kenden de liberalen niet. Voor hen was geschiedschrijving geen pepmiddel, maar eigenlijk eerder het tegendeel. Na hun glorie tijd tot ongeveer 1900 raakten zij op het politieke vlak in toenemende mate in het defensief door de naar voren dringende antirevolutionairen, katholieken en sociaal-democraten.

De liberale stroming werd zo wellicht een onaantrekkelijk onderzoeksobject. De

119 P. Lucardie, W. van Schuur, G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden, 1999).

120 Zie hiervoor uitgebreider: Voerman, ‘Een vergeten hoofdstuk?’

121 Lipschits wist in zijn replek nog zo’n veertig andere titels bij elkaar te sprokkelen. Naast (circa tien) bronnen vermeldde hij hoofdzakelijk biografieën over Thorbecke (eveneens tien) en over andere vooraanstaande liberalen (inclusief memoires circa vijftien), en enkele gedenkboeken en geschriften die door De Jonge bewust buiten beschouwing waren gelaten.

122 De Jonge, ‘Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen’.

123 Zelfs in publicaties waar de persoon niet het vertrekpunt is, blijkt deze voorkeur. In de beschrijving van Vonhoff van het liberalisme in het interbellum gaat het meer over de ‘zindelijke burgerheren’ dan over de LSP en de VDB (H. J. L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn, 1965; tweede druk: 1966)). Hetzelfde geldt voor de geschiedenis van het negentiende-eeuwse liberalisme van Van Riel, waarin de door de auteur zeer bewonderde Thorbecke centraal staat; aan de prille liberale partijvorming na 1885 wordt vrijwel geen letter besteed (H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw*, J. G. Bruggeman, ed. (Assen, 1982)).

gebrekkige aandacht vanuit het academische historische metier kan daarmee wellicht worden verklaard. Een beschrijving van een opwaartse beweging van machtsontplooiing en succes bekoort nu eenmaal meer dan het vastleggen van een proces van machtsafkalving, zo stelde De Rooy ooit. Hij wees daarbij op de diffuse, gedesorganiseerde staat waarin het liberalisme na 1900 geraakte. De veelheid aan partijvorming zonder werkelijk dominerende leiders had volgens hem het 'voor de historicus ... onaangename gevolg dat het beeld al vergruisd is voordat het is opgebouwd.'¹²⁴ De geschiedkundige die zich hierdoor niet uit het veld liet slaan, zag zich bovendien voor een ander probleem gesteld. Zowel de complete archieven van de Liberale Unie als van de VDB en het overgrote deel van de Bond van Vrije Liberalen (BVL) en de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond (LSP) zijn in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.¹²⁵

Bij dit alles kwam ook nog dat onderzoek naar het liberalisme aan de universiteiten lange tijd eigenlijk *not done* was. De liberalen behoorden tot de gevestigde orde; nu waren het de 'emancipatorische' arbeiders en later de vrouwenbeweging die het leeuwendeel van de aandacht naar zich toetrokken. Tegen het einde van de jaren tachtig kwam er meer belangstelling van geschiedkundig-wetenschappelijke zijde voor het liberalisme. Dit was mede te danken aan de Prof. mr. B. M. Teldersstichting, het aan de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) verbonden wetenschappelijke bureau, dat de uitgave van een aantal historische publicaties over deze partij financieel mogelijk maakte. Onder meer bracht zij samen met het DNPP een bibliografie uit van de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme.¹²⁶

De echte doorbraak kwam evenwel in de jaren negentig. De voorkeur van de historici (en politicologen) ging daarbij vooral uit naar het liberalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw. Wat de keuze van dit tijdvak betreft was er dus weinig veranderd, want voor zover er in het verleden serieus onderzoek werd gedaan naar de liberalen, ging het eveneens om deze hoogtijperiode. Wèl valt op dat in deze nieuwe studies het standaardcliché van de min of meer asociale, individualistische liberaal die bij staatsonthouding zweert en weinig gemeenschapszin heeft, flink wordt genuanceerd.¹²⁷ De

124 P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen, 1987) 13.

125 Overgebleven delen van het archief van de BVL en LSP maken deel uit van het VVD-archief dat is gedeponereerd op het Nationaal Archief in Den Haag; zie H. J. Ph. G. Kaajan, G. Voerman, *Plaatsingslijst van het archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie en haar voorgangers (1889) 1946-1976 (1996) met aansluitend de plaatsingslijst van het VVD-archief (1955) 1968-1993, berustend bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen* (Den Haag-Groningen, 1997). Zie voor een overzicht van de gedeponeerde archieven van liberale kiesverenigingen, partij- en nevenorganisaties en van liberale politici: Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme*, 89-106.

126 Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme*. Zie voor een aanvulling: *Idem*, 'Cleio en de liberalen. Over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme', *Liberaal Reveil*, XXXVIII (1997) vi, 266-272.

127 Zie H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag, 1992); S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam, 1992); J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam, 1994); R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997); en S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam, 1997).

liberale partijvorming na 1885 komt er evenwel nauwelijks in aan bod, reden om hier niet verder op deze studies in te gaan.

Dat in deze studies weinig te vinden is over de eerste liberale partijorganisaties, komt wellicht doordat dit thema al zeer uitgebreid aan de orde is gekomen in het imposante en uiterst zorgvuldige proefschrift van de historicus — en liberaal — Taal uit 1980.¹²⁸ Hij behandelt hierin zeer uitgebreid de voorgeschiedenis van de in 1885 opgerichte Liberale Unie en haar lotgevallen tot 1901, het jaar waarin de VDB zich afsplitste. De historicus Wartena legde het leven vast van de Unie-voorman Goeman Borgesius. Met Pierson leidde dit boegbeeld van de vooruitstrevende liberalen in de jaren 1897-1901 het ‘ministerie van de sociale rechtvaardigheid.’¹²⁹

Met Taals studie is de beginperiode van de liberale partijvorming uitputtend behandeld, hetgeen niet kan gezegd worden van het vervolg ervan in de eerste helft van de twintigste eeuw. Zo is aan de VDB, de organisatorische uitdrukking van het linkse liberalisme, nog maar weinig aandacht besteed. In 1991 bracht de WBS een bundel uit waarin de Bond door een aantal historici onder meer werd vergeleken met de liberale en sociaal-democratische partij ter rechter- en linkerzijde. Aan de strijdvaardige, markante partijleider Marchant wijdde de geschiedenisleraar Groenewold een biografie.¹³⁰ De psychologische achtergronden van deze nogal gecompliceerde persoon bleven hierin nogal onderbelicht. Is de geschiedschrijving over de VDB tot dusverre aan de magere kant, er is verandering in zicht. De historicus Klijnsma — tevens binnen D66 actief — werkt aan een proefschrift over de geschiedenis van de Bond, dat naar verwachting in 2005 zal verschijnen. De rechtse variant binnen het liberalisme in de periode van de eeuwwisseling tot de Tweede Wereldoorlog (Liberale Unie, BVL, Economische Bond en LSP) verkeert in dezelfde situatie: monografieën van de verschillende partijen ontbreken, maar wel is er een dissertatie in voorbereiding waarvan de publicatie in 2005 is gepland. De historicus Van Schie, directeur van de Teldersstichting, heeft zich aan deze taak gezet en zal met deze studie het hiaat vullen tussen het werk van Taal en de publicaties over de VVD. Daarmee zal binnen afzienbare tijd het in de politieke partij georganiseerde liberalisme min of meer in beeld zijn gebracht, zij het dat een integrale studie over dit onderwerp ontbreekt. De Teldersstichting deed verder een portretgalerij het licht zien waarin korte biografieën waren opgenomen van tien liberalen uit vooral de tweede helft van de negentiende eeuw.¹³¹

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Een integrale partijgeschiedenis van de VVD zelf is evenmin geschreven. Het georden-

¹²⁸ G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag, 1980).

¹²⁹ B. Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat* (Amsterdam, 2003).

¹³⁰ G. Voerman, e. a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam, 1991). C. A. Groenewold, *H. P. Marchant (1869-1956). 'Le tigre néerlandais'* (Kampen, 1992).

¹³¹ G. A. van der List, P. G. C. van Schie, ed., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen, 1993).

de en toegankelijke, in totaal zo'n 75 meter strekkende partijarchief kan hierbij geen obstakel zijn.¹³² Bij haar veertigjarig bestaan in 1988 verscheen een op uitgebreid archiefonderzoek gebaseerde organisatorische geschiedenis van deze partij, geschreven door drie medewerkers van het DNPP.¹³³ Deze studie concentreerde zich op de partijorganisatie; de ideologie bleef buiten beschouwing. Tien jaar later, ter gelegenheid van het halve eeuwfeest, onderzocht de prominente liberaal Vonhoff op wat onbestemde, fragmentarische wijze de parlementaire opstelling van de VVD op een aantal beleidsterreinen.¹³⁴ In de tussentijd verschenen twee studies van bepaalde facetten van de VVD. De politicoloog Van der List, verbonden aan de Teldersstichting, analyseerde op doorgaans gedistantieerde wijze in zijn dissertatie de buitenlandse politiek van de VVD sinds 1948.¹³⁵ De komst van de paarse coalitie in 1994 vormde voor het liberale wetenschappelijke bureau aanleiding tot de uitgave van een bundel waarin historici en een enkele politicoloog de politieke en ideologische verschillen tussen de liberale en sociaal-democratische partijen breed uitmaten.¹³⁶

In het tijdperk van de historisch-academische aandacht bleef ook het biografische genre populair. Bij het veertigjarig bestaan van de VVD in 1988 verscheen een bundel levensbeschrijvingen van kopstukken van deze partij, geschreven door partijgenoten. Een aantal van deze portretten past nog goed in de traditie van de verzuilde partijgeschiedschrijving.¹³⁷ Dat geldt eveneens voor de dissertatie over mede-VVD-oprichter Stikker, van de hand van de aan de Teldersstichting verbonden historicus Westers.¹³⁸ In deze studie, die zich laat lezen als Stickers 'success-story', heeft de auteur de neiging zijn rol bij de totstandkoming van de VVD te overschatten. De levensloop van Van Someren — die in 1969 voorzitter werd van de VVD en daarmee de eerste vrouw die een dergelijke functie bekleedde — werd in 1994 tamelijk oppervlakkig 'uit bewondering' vastgelegd door de jurist Van Zanen, die zelf in 2004 tot partijvoorzitter van de VVD werd verkozen.¹³⁹

Democraten 66

In tegenstelling tot de VVD bestaat er van het veel jongere Democraten 66 (D66) wel

132 Het archief van de VVD tot 1970 is op het Nationaal Archief gedeponeerd; het deel na 1970 wordt beheerd door het DNPP; zie Kaajan, Voerman, *Plaatsingslijst van het archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*.

133 R. Koole, P. Lucardie, G. Voerman, *40 Jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie* (Houten, 1988).

134 H. J. L. Vonhoff, *Liberale onder één dak. VVD. 50 Jaar liberale vereniging* (Den Haag, 1998).

135 G. A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden, 1995).

136 P. G. C. van Schie, ed., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen-Den Haag, 1995). Veel van de artikelen uit deze bundel waren eerder al verschenen in *Liberaal Reveil*.

137 W. J. A. van den Berg, *Kopstukken van de VVD* (Houten, 1988).

138 M. F. Westers, *Mr. D. U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena* (Amsterdam, 1988).

139 J. van Zanen, *Haya. Haya van Someren Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie* (Amsterdam, 1994).

een partijhistorie.¹⁴⁰ In 2003 verscheen een dissertatie over deze zich tegenwoordig sociaal-liberaal noemende partij, geschreven door de politicoloog Van der Land. De auteur, die lid is van D66 en hier en daar slechts met moeite zijn bewondering voor partij-oprichter Van Mierlo kan onderdrukken, heeft een uitpuddend zij het weinig tot de verbeelding sprekend overzichtswerk van de geschiedenis van D66 opgesteld.¹⁴¹ Met de vermelding van deze publicatie is over D66 in historiografisch opzicht meteen alles gezegd; monografieën over bepaalde aspecten van de partij of biografieën van haar leiders zijn niet beschikbaar.

CONFESSIONELEN

Antirevolutionaire Partij

Over de ARP, zoals reeds vermeld de eerste politieke partij die in Nederland werd opgericht (in 1879) en ook één van de meest markante, is inmiddels door historici behoorlijk veel geschreven. Misschien heeft dat te maken met het stempel dat deze partij op het landsbestuur wist te drukken, want in de twintigste eeuw bracht zij maar liefst zes minister-presidenten voort: Kuyper, Heemskerk, Colijn, Gerbrandy, Zijlstra en Biesheuvel. Gezamenlijk regeerden zij in de periode 1901-1973 bijna 24 jaar, en dat terwijl de ARP in Tweede-Kamerzetels gerekend doorgaans de derde of vierde partij van het land was. Deze prestatie is typerend voor de geldingsdrang van de mannenbroeders. Was de ARP daarmee binnen de Nederlandse verhoudingen uniek, ook internationaal gezien was zij enig in haar soort: in geen ander land ter wereld bestond een politieke formatie met zo'n uitgesproken calvinistisch karakter.

Historici die door deze eigenaardige partij gefascineerd zijn geraakt, kunnen bij hun onderzoek gebruikmaken van de vele bewaard gebleven archieven van de ARP en haar politici.¹⁴² Het is zeker niet toevallig dat bij de meest hecht georganiseerde partijen in Nederland — naast de ARP ook de SDAP en de PvdA — de archiefsituatie relatief het gunstigst is. Niet alleen deze partijen, maar ook hun voormannen zagen het belang in van de goede bewaring van hun archivalia. Dat zowel in het geval van de ARP als de SDAP een belangrijk deel van het partijarchief uit het interbellum bij de Duitse inval verloren is gegaan, valt hen niet aan te rekenen.¹⁴³

Op het moderne historische onderzoek van de ARP ging een stuwende werking uit van enkele instellingen. In de eerste plaats het reeds hierboven aangehaalde HDC van de Vrije Universiteit, dat archieven van personen en instellingen uit protestantse (en dus ook antirevolutionaire) kring verzamelt en beheert. Het HDC verricht enerzijds

¹⁴⁰ Het archief van deze partij is op het DNPP gedeponereerd en wordt momenteel geordend.

¹⁴¹ M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag, 2003).

¹⁴² Het partijarchief van de ARP, dat hoofdzakelijk de periode na de Tweede Wereldoorlog betreft, is gedeponereerd op het HDC en heeft een omvang van bijna zestig strekkende meter.

¹⁴³ In januari 2004 dook geheel onverwacht een band op met de notulen van de vergadering van het Voorlopig centraal comité voor antirevolutionaire kiesverenigingen van 3 april 1879, en van alle deputatenvergaderingen uit de periode 1881-1933.

zelf onderzoek en bevordert anderzijds de publicatie van studies over onder meer de ARP — daarbij nogal eens gesteund door de Stichting dr. Abraham Kuypersfonds. Ook de in 1989 opgerichte Vereniging van christen-historici (VCH) bekommerde zich om de ARP. De VCH wil meer aandacht voor het protestantse element in de geschiedenis, en stelt zich als doel ‘de geschiedschrijving in de protestants-christelijke traditie’ te bevorderen — waarvan het historisch onderzoek naar de ARP zeker heeft geprofiteerd.

In 1992 verschenen twee proefschriften over de internationale opstelling van de ARP aan het einde van de negentiende eeuw. Breed van opzet is de dissertatie van de gereformeerde historicus en mede-oprichter van de VCH, Kuiper, die later directeur van het wetenschappelijk bureau van eerst de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en daarna de ChristenUnie zou worden. Hij gaat na hoe de zich emanciperende anti-revolutionairen in de tweede helft van de negentiende eeuw zichzelf zagen en hoe zij de positie van Nederland als calvinistische natie in internationaal opzicht beschouwden.¹⁴⁴ In een detailstudie concentreert de historicus Van Koppen zich op de overgang van ARP-leider Kuiper van een anglofiel naar een Duitslandgezin politicus, en gaat hij uitgebreid in op de invloed van de Zuid-Afrikaanse kwestie op deze heroriëntatie.¹⁴⁵

Was de oprichting van de SDAP volgens de overlevering het werk van twaalf personen, de stichting van de ARP kan grotendeels op het conto van Kuiper alleen worden geschreven. Zijn betrokkenheid is op systematische wijze onderzocht door de historicus Janssens.¹⁴⁶ Na een korte periode waarin Janssens als onderzoeker verbonden was aan de Vrije Universiteit, werd hij in 1997 directeur van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) (later zou hij vice-directeur worden van het gelijknamige wetenschappelijke bureau van de ChristenUnie). Janssens, die het proces van partijvorming van onderop analyseert — vanuit het perspectief van een vijftal kiesdistricten — ziet met zijn onderzoek het traditionele beeld dat Kuiper de ‘allesbepalende organisator’ was ‘nog maar meer bevestigd.’

Ondanks de overweldigende, bezielende invloed van Kuiper ‘de Geweldig’ op de ARP, de gereformeerde stroming en de Nederlandse samenleving, bestaat er van hem nog geen moderne wetenschappelijke biografie — misschien wel vanwege de enorme variëteit van zijn activiteiten als journalist, theoloog, hoogleraar, partijleider, Kamerlid en minister-president. In 1999 gaf het Dr. Abraham Kuypersfonds aan de historicus Koch de opdracht in deze leemte te voorzien. Naar verwachting zal zijn studie in 2007 verschijnen. De Amerikaanse historicus Bratt werkt momenteel aan een Engeltaalige Kuiper-biografie. Zijn publicatie is niet los te zien van de groeiende aandacht voor Kuiper in de Verenigde Staten, waarbij het accent verschuift van diens theolo-

¹⁴⁴ R. Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen, 1992).

¹⁴⁵ Ch. A. J. van Koppen, *De geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuiper en Zuid-Afrika* (Wormer, 1992).

¹⁴⁶ R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum, 2001).

gische naar diens politieke werkzaamheid en de belangstelling zich niet langer beperkt tot de gereformeerde emigrantencultuur.¹⁴⁷

In 1987 — anderhalve eeuw nadat Kuyper was geboren — verschenen drie aan Kuyper gewijde publicaties. Puchinger, in de jaren 1971-1986 directeur van het HDC, liet het eerste deel verschijnen van een levensbeschrijving die uit acht delen zou gaan bestaan.¹⁴⁸ Als gevolg van ziekte kon Puchinger — die in 1999 overleed — aan deze ‘vertelbiografie’ geen vervolg geven. Puchingers opvolger als directeur van het HDC, de historicus De Bruijn, stelde in het jubileumjaar 1987 een ‘beeldbiografie’ samen, waarin hij het leven van Kuyper op de voet volgde.¹⁴⁹ Ten slotte liet de Vrije Universiteit — ook een creatie van Kuyper — in dat jaar een bundel het licht zien waarin de veelzijdigheid van Kuypers werkzaamheid werd belicht.¹⁵⁰ De bijdragen aan een door dezelfde universiteit georganiseerde conferentie met internationale Kuyper-deskundigen in 1998 verschenen eveneens gebundeld.¹⁵¹

Bijna veertig jaar, tot 1918, bepaalde Kuyper in hoge mate de lijn van de ARP — mede door het door hem opgerichte dagblad *De Standaard*. Daarbij liet hij anderen vaak weinig ruimte. Politieke en maatschappelijke tegenstellingen enerzijds en verschillen in religieuze opvattingen en mentaliteiten anderzijds — belichaamd in Kuyper en zijn tegenstrever De Savornin Lohman — leidden uiteindelijk in 1894 tot een scheuring in de jonge ARP (die de prelude vormt tot de oprichting van de CHU in 1908). Dit conflict is breed uitgemeten door de al eerder genoemde Kuiper.¹⁵²

Het negentiende-eeuwse deel van de geschiedenis van de ARP is hiermee ruim bediend. De periode tot aan de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1918 daarentegen is grotendeels nog in duisternis gehuld.¹⁵³ Aan een biografie over de antirevolutionaire voorman Heemskerk (premier in de jaren 1908-1913) wordt gewerkt door de historicus Bornebroek. De lotgevallen van de ARP in het Interbellum zijn daarentegen

¹⁴⁷ In 2002 is aan Princeton Theological Seminary een Abraham Kuiper Institute for public theology geopend, dat zich richt op de betekenis van Kuypers theologie voor cultuur, economie en politiek. Aan dit seminary worden jaarlijks de zogeheten ‘Kuiper lectures’ gegeven — in 2004 verzorgd door minister-president J. P. Balkenende. Zie verder P. S. Heslam, *Creating a christian worldview. Abraham Kuiper's lectures on calvinism* (Grand Rapids, Michigan-Cambridge, U. K., 1998); J. E. MacGoldrick, *God's Renaissance Man. The life and work of Abraham Kuiper* (Darlington, 2000); L. E. Lugo, ed., *Religion, pluralism and public life. Abraham Kuiper's legacy for the twenty-first century* (Grand Rapids/Cambridge, 2000); J. Bolt, *A Free Church, a Holy Nation. Abraham Kuiper's American public theology* (Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U. K., 2001); en de gebundelde artikelen van de beide VU-medewerkers C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer, 1998); J. Vree, *Abraham Kuiper als Amsterdams predikant (1870-1874)* (Amsterdam, 2000).

¹⁴⁸ G. Puchinger, *Abraham Kuiper. De jonge Kuiper (1837-1867)* (Franeker, 1987).

¹⁴⁹ J. de Bruijn, *Abraham Kuiper – leven en werk in beeld. Een beeldbiografie* (Amsterdam, 1987).

¹⁵⁰ C. Augustijn, J. H. Prins, H. E. S. Woldring, ed., *Abraham Kuiper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft, 1987).

¹⁵¹ C. van der Kooi, J. de Bruijn, ed., *Kuiper reconsidered. Aspects of his life and work* (Amsterdam, 1999).

¹⁵² R. Kuiper, *Herenmutterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894* (Leiden, 1994).

¹⁵³ Wel verscheen als negende ‘Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800’: D. Th. Kuiper, G. J. Schutte, ed., *Het kabinet Kuiper (1901-1905)* (Zoetermeer, 2001).

wel weer op stelselmatige, chronologisch-thematische wijze geboekstaafd door de geschiedenisleraar Stoop.¹⁵⁴ Hij poogt na te gaan hoe de partij omging met de erfenis van de in 1920 overleden Kuiper en daarbij het negatieve imago van ‘consolidatie, verburgerlijking, conservatisme en zelfgenoegzaamheid’ dat over de ARP in deze periode bestaat, te nuanceren. Dat beeld bestond zeker bij de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Deze partij combineerde een orthodox-protestantse inslag met een vooruitstrevend programma, waarmee zij de ARP het leven zuur maakte. Haar geschiedenis en haar moeizame verhouding tot de ARP is in extenso vastgelegd door de aan de Vrije Universiteit verbonden historicus Langeveld.¹⁵⁵ ‘De auteur heeft zo ongeveer alles gezegd over de CDU, wat er te zeggen viel’, aldus recensent Bank.¹⁵⁶ Over de opstelling van de ARP ten aanzien van het passieve vrouwenkiesrecht en de positie die vrouwen in deze partij in de periode 1917-1953 innamen, schreef de in het Christen-Democratisch Appèl (CDA) actieve historica Van de Streek een verdienstelijk overzicht.¹⁵⁷

De jaren tussen de beide wereldoorlogen komen ook ruimschoots aan bod in enkele biografieën van Colijn, die Kuiper als leider van de ARP opvolgde en die tot Nederlands meest prominente — en omstreden — politicus in het Interbellum zou uitgroeien. Het in 1987 verschenen levensverhaal van de historici Bank en Vos, dat de basis vormde voor een televisiedocumentaire over Colijn, graaft niet bijzonder diep in de bronnen.¹⁵⁸ Twee andere historici, De Bruijn en Langeveld, bundelden de bijdragen van een symposium over Colijn dat in 1994 aan de Vrije Universiteit ter herdenking van zijn vijftigste sterfjaar was gehouden tot het boek *Colijn. Bouwstenen voor een biografie*.¹⁵⁹ Hun beider wens dat er ooit een ‘meer synthetische visie’ op Colijn zou komen, zou door de laatstgenoemde auteur gerealiseerd worden. In 1998 verscheen het zeer lezenswaardige eerste deel van Langevelds biografie over Colijn; het tweede verscheen in 2004.¹⁶⁰ Van de bewonderende toon die Colijn destijds in de verzuilde geschiedschrijving ten deel was gevallen, was niets meer over. Het ging Langeveld erom ‘Colijns standbeeld te ontdoen van de talrijke mythen, die daarop aangekoekt zijn.’ Eén van die demystificaties in het eerste deel betrof Colijns optreden als luitenant in Nederlands-Indië; volgens Langeveld had zijn hoofdpersoon zich hier aan wreedheden schuldig gemaakt. Dit oordeel wenste De Bruijn te nuanceren door de brieven van Colijn waarop Langeveld zich had beroepen, in hun geheel te publi-

154 J. P. Stoop, ‘Om het volvoeren van een christelijke staatkunde’. *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum, 2001).

155 H. J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (Den Haag, 1988).

156 J. Bank in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVIII (1993) iii, 530-532, 532.

157 H. van de Streek, ‘Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP’, *Utrechtse historische cahiers*, IX (1988) i.

158 J. Bank, C. Vos, *Hendrikus Colijn. Antirevolutionair* (Houten, 1987).

159 J. de Bruijn, H. J. Langeveld, ed., *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen, 1994). Negen van de elf auteurs waren verbonden (geweest) aan de Vrije Universiteit.

160 H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944*, I, 1869-1933 (Amsterdam, 1998); *Idem, Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944*, II, 1933-1944 (Amsterdam, 2004).

ceren.¹⁶¹ Ten slotte moet hier nog melding worden gemaakt van de biografie die de jurist en oud-minister van justitie De Ruiters (eerst lid van de ARP, daarna van het CDA) maakte van zijn antirevolutionaire voorganger als minister in de jaren 1926-1933, Donner.¹⁶² Deze trad in zijn partij niet op de voorgrond, maar de waardering was er niet minder om: in 1961 werd Donner erelid.

Een brug tussen de voor- en naoorlogse geschiedenis van de ARP is geslagen met de in 1980 verschenen dissertatie van de historicus Bosscher over de 'erfenis van Colijn', waarin de geschiedenis van de gaandeweg in een politiek isolement geraakte ARP van 1939 tot 1952 aan de orde komt.¹⁶³ De historicus Van den Berg pakt vervolgens de draad weer op in 1956, toen partijleider Schouten terugtrad. In zijn meeslepende dissertatie reconstrueert hij het ideologische debat in de ARP gedurende de jaren zestig, waarbij hij zich concentreert op de partijtop.¹⁶⁴ In de in die roerige tijd op gang gekomen koersverlegging van de ARP in meer progressieve richting speelde partijvoorzitter Berghuis een prominente rol. Aan de hand van archiefonderzoek en interviews met hem is zijn leven teboekgesteld door de journalist Houwaart, met de assistentie van Berghuis' dochter.¹⁶⁵ Ruppert en De Gaay Fortman leverden ook een bijdrage aan die heroriëntatie. Het leven van de eerstgenoemde — lange tijd voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en daarna lid en vervolgens vice-president van de Raad van State — is vastgelegd door HDC-directeur De Bruijn en de historicus Werkman.¹⁶⁶ Aan de binnen de ARP zeer invloedrijke De Gaay Fortman heeft de historicus Bak een biografie gewijd.¹⁶⁷

Het wachten is nog op een studie die de laatste jaren van de ARP beschrijft, toen ontzuiling en deconfessionalisering eraan bijdroegen dat de partij in 1980 met KVP en CHU in het CDA opging. In deze leemte van de jaren zeventig wordt enigszins voorzien met de biografie over ARP-leider Aantjes, aan wiens politieke loopbaan in 1978 abrupt een einde kwam door de onthulling dat hij in de oorlog lid zou zijn geweest van de Waffen-SS.¹⁶⁸ Op pakkende wijze beschrijft de historicus en journalist Bouwman deze persoonlijke tragedie.

161 H. Colijn, *De slag om Tjakra Negara. Een verslag in drie brieven*, J. de Bruijn, ed. (Amsterdam, 1998).

162 J. de Ruiters, *Jan Donner jurist. Een biografie* (Amsterdam, 2003).

163 D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn, 1980).

164 J.-J. van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970* (Kampen, 1999).

165 D. Houwaart, met medewerking van C. Berghuis, *De mannenbroeders door de bocht. Herinneringen aan en van dr. W. P. Berghuis, van 1956 tot 1968 voorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij* (Kampen, 1988). Aan Bruins Slot — de andere hoofdrolspeler in die tijd in de ARP en medestander van Berghuis — is ruime aandacht besteed in het kader van een monografie over de eerste kwart eeuw van het dagblad *Trouw*, waarvan Bruins Slot zeventien jaar hoofdredacteur was. Zie P. Bak, *Een 'meneer' van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Kampen, 1999).

166 J. de Bruijn, P. E. Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Biografie van Marinus Ruppert, I, De jaren 1911-1947* (Hilversum, 2001). Het tweede deel is in bewerking; een verschijningsdatum is nog niet bekend.

167 P. Bak, *Een soeverein leven. Biografie van W. F. de Gaay Fortman* (Amsterdam, 2004). Hoofdstuk I is verschenen als: P. Bak, *Pientere knaap. Jeugdijaren van W. F. de Gaay Fortman* (Amsterdam, 2003).

168 R. Bouwman, *De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes* (Amsterdam, 2002).

Als bekroning van de diverse publicaties die het afgelopen decennium over de ARP en enkele van haar leiders zijn verschenen, zag in 2001 een degelijk, helder overzichtswerk het licht: *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*.¹⁶⁹ Op basis van bronnenonderzoek maar ook van de hierboven vermelde studies wordt hierin (de aanloop naar) het ontstaan van de ARP, haar geschiedenis en haar opgaan in het CDA geschetst. ‘Dit is politieke geschiedschrijving op haar best’, meent recensent Bosscher.¹⁷⁰ De bundel verscheen door toedoen van de VCH. Dat deze vereniging vanuit haar christelijke visie een bijdrage wil leveren aan de geschiedschrijving, klinkt inhoudelijk niet echt door. Nadeel van de gekozen opzet met meerdere (tien!) auteurs is dat er weinig sprake is van een vloeiende, doorgaande lijn in de dertien hoofdstukken. Hierin zou nog enigszins kunnen worden voorzien door in de inleiding of slotbeschouwing een synthese te bieden, maar deze ontbreken opvallend genoeg. Desalniettemin is de bundel een monument in de geschiedschrijving over de ARP.

Christelijk-Historische Unie

Vergeleken met de geschiedschrijving van de ARP biedt de CHU een tamelijk troosteloze aanblik. In zekere zin is het een paradox dat deze partij die de term ‘historisch’ in haar naam draagt zich zo weinig aan haar verleden gelegen liet liggen, aldus CHU-lid Van Dulst, die bij de opheffing van de Unie in 1980 een overzicht van de gelegenhedswerkjes samenstelde. Hij concludeert dat de fragmentarische historiografie geheel in stijl was met de Unie.¹⁷¹ Anders dan de hecht georganiseerde massapartijen ARP en SDAP had de CHU meer het karakter van een politieke ‘club’. Bij de Unie — lange tijd formeel niet meer dan een federatie van kiesverenigingen — stond politieke machtsvorming niet voorop, maar de ‘macht van het beginsel’: het ging niet om de ‘majoriteit’ (de meerderheid der kiezers), maar om de ‘autoriteit’ (het gezag van het woord Gods). De partij als organisatie betekende voor christelijk-historischen dan ook veel minder dan voor bijvoorbeeld antirevolutionairen. Zij hielden zich er zelf nauwelijks mee bezig, en ook historici vonden de CHU — en haar voormannen — kennelijk een onaantrekkelijk onderzoeksobject. Daarbij komt dat de archivalistische toestand niet al te best is. Het partijarchief van vóór 1940 is in de Tweede Wereldoorlog nagenoeg geheel verloren gegaan; het gedeelte na de oorlog beslaat twintig meter.¹⁷²

Het enige wetenschappelijke werk dat tot dusverre is verschenen, gaat over de ideologische ontwikkeling en parlementaire opstelling van de CHU.¹⁷³ Deze dissertatie

169 G. Harinck, R. Kuiper, P. Bak, ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum, 2001).

170 D. F. J. Bosscher, ‘Een partij die niet ophoudt te fascineren. Nieuwe literatuur over de Antirevolutionaire Partij’, *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2003) 227-236, 228.

171 A. J. van Dulst, ‘De Uniegeschiedenis die slechts fragmentarisch geschreven werd’, in: A. J. van Dulst, ed., *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden. Christelijk-historische karakteristieken* ([Den Haag], 1980) 9-11; zie ook Bosscher, ‘Het protestantisme’, 87-88.

172 J. A. A. Bervoets, ‘Archief van de Christelijk-Historische Unie 1942-1980’, in: *idem, Plaatsingslijsten van archieven van enige christelijk-historische organisaties* (Den Haag, 1983) 1-22; zie ook Bornewasser, *(On)partijdig?*, 19.

173 H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1909-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (S. l., 1988).

van de hand van de politicoloog Van Spanning — eerst beleidsmedewerker van de Tweede-Kamerfractie van de Unie, later van het CDA — heeft een ‘oriënterend karakter’ en wil volgens de ondertitel niet veel meer bieden dan ‘enige hoofdlijnen’; zij kan dan ook niet worden beschouwd als een veelomvattende monografie. Dezelfde auteur bestudeerde later het optreden van de behoudende ‘Centrumgespreksgroep’ binnen de CHU.¹⁷⁴

Orthodox-protestantse partijen

Ook de geschiedenis van de orthodox-protestantse partijen — de Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP), het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) — is onderbelicht gebleven. Deze vaststelling geldt nog het minst voor de SGP. Ter gelegenheid van de 75-ste verjaardag van haar oprichting in 1918 gaf zij in 1993 een rijkelijk geïllustreerd jubileumboek uit, dat beoogt een indruk te geven van ‘het reilen en zeilen van de partij.’¹⁷⁵ Hoewel het boek een ouderwetse indruk maakt, gaf het in het algemeen een tamelijk openhartige visie, zo meende althans een recensent van GPV-huize.¹⁷⁶ Enkele jaren eerder publiceerde de historicus Fíeret een dissertatie over de geschiedenis van de SGP in de jaren 1918-1948, waarin de spanning tussen het bibliocratische ideaal van deze partij en haar praktische politieke opstelling centraal staat.¹⁷⁷ Ook schenkt Fíeret veel aandacht aan Kersten — de grote man van de SGP in de behandelde periode. Voor zijn onderzoek had hij zonder voorwaarden vooraf kennis kunnen nemen van de notulen van de hoofdbestuursvergaderingen (het archief van de SGP bevindt zich op het partijbureau in Den Haag). Het lidmaatschap van Fíeret van de SGP stond een afstandelijke beschrijving niet in de weg — zijn kritische beoordeling van het omstreden optreden van Kersten in de Tweede Wereldoorlog kwam hem op commentaar uit behoudende staatkundig-gereformeerde kringen te staan.¹⁷⁸ Met enige moeite kan het proefschrift van de destijds aan de Vrije Universiteit verbonden historicus Zwemer als een vervolg op dat van Fíeret worden gezien.¹⁷⁹ Zwemer geeft hierin een breed overzicht van de ideologische ontwikkelingen in de bevindelijk-gereformeerde bevolkingsgroep in de jaren 1945-1970, waaruit hij zelf afkomstig is maar waarvan hij afstand heeft genomen. In zijn relaas komt de SGP uitgebreid aan de orde. Hetzelfde geldt voor de bundel artikelen die Zwemer na zijn dissertatie publiceerde.¹⁸⁰

174 H. van Spanning, *In dienst van de theocratie. Korte geschiedenis van de Protestantse Unie en de Centrumgespreksgroep in de CHU* (Zoetermeer, 1994).

175 J. Mulder, e. a., *Van goedertierenheid en trouw. 75 Jaar Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1993* (Den Haag, 1993).

176 Th. Haasdijk, ‘Van goedertierenheid en trouw in raden en staten’, *Raster. Orgaan van de vereniging van GPV-bestuurders van provincie en gemeente*, XXII (1993) iv, 4-13, 5.

177 W. Fíeret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990).

178 M. van Manen, ‘Proefschrift dr. Fíeret’, *In het spoor*, XV (1991) ii, 29-33.

179 J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1992).

180 J. Zwemer, *Het gevaar van het hellend vlak. De Gereformeerde Gemeenten en de SGP in historisch perspectief* (Kampen, 1994).

Anders dan in het geval van de SGP is de geschiedenis van het GPV amper geboekstaafd.¹⁸¹ Bij het veertigjarig bestaan van het Verbond in 1998 verscheen een gedenkboek dat bij zo'n jubileum past — de 'minder fraaie episodes' werden niet al te nadrukkelijk besproken.¹⁸² Toen het GPV tien jaar later vierde dat het een halve eeuw bestond, was de toon in een bundel over de ontstaansgeschiedenis kritischer.¹⁸³ De meeste auteurs zijn verwant met het Verbond, maar zij verhelen niet dat de gang van zaken die tot de afsplitsing van de ARP en de oprichting van het GPV leidde niet de schoonheidsprijs verdiende. Overigens is aan het bestaan van het GPV een einde gekomen: in 2004 is het Verbond geheel opgegaan in de ChristenUnie, samen met de RPF. Laatstgenoemde heeft nog geen enkele aandacht vanuit historische hoek gekregen.¹⁸⁴

Katholieke Volkspartij

Door historici is over het politieke katholicisme nog niet zo veel geschreven. De institutionele factor deed zich hier minder gelden dan bij de antirevolutionaire of sociaaldemocratische geschiedschrijving, ofschoon ook het Nederlandse katholicisme naast een geldschietter (het Dr. Schaepmanfonds) met het KDC een 'eigen' documentatiecentrum kent met een eigen publicatierEEKS 'voor de bestudering van het Nederlandse katholicisme in de 19de en 20ste eeuw.' Hierin is de politiek echter ondervertegenwoordigd: slechts vier van de veertig studies die in de jaren 1971-2004 in deze serie verschenen, handelen over een politiek thema. De RKSP schittert daarbij helemaal door afwezigheid. Wellicht dat dit ook te maken heeft met het feit dat het partijarchief in de Tweede Wereldoorlog is verdwenen.¹⁸⁵ De voorgeschiedenis van deze partij komt wel aan bod in het proefschrift dat de historicus Van Meeuwen wijdde aan de politieke integratie van de katholieke arbeiders binnen het katholieke verband. De auteur gaat uitgebreid in op de in 1904 tot stand gekomen Algemeene Bond van R. K. Kiesverenigingen in Nederland en het ontstaan van zijn opvolger, de RKSP, in 1926.¹⁸⁶ Verder verscheen over Ruys de Beerenbrouck, de eerste katholieke premier van Nederland, een nogal oppervlakkig proefschrift van de jurist Stassen, waarin de RKSP als partijorganisatie nauwelijks voorkomt.¹⁸⁷ De historicus Bosmans publiceerde in

¹⁸¹ Zie voor een overzicht van de beperkte historiografie Ch. Sol, 'Partij van vrijgemaakte mannenbroeders, 1945-1963', in: R. Kuiper, W. Bouwman, ed., *Vuur en vlam*, II, *De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* (Amsterdam, 1998) 11-56, 47-48. Dit artikel geeft overigens samen met dat van J. Klapwijk, 'Een Gereformeerd, maar ook een politiek verbond, 1963-1988' (in: *ibidem*, 57-134) een goed overzicht van de geschiedenis van het GPV vanaf de oprichting tot 1988.

¹⁸² J. van der Jagt, H. Timmermans, A. J. Verbrugh, ed., *Gedenkboek GPV 1948-1988* (Amersfoort, 1988). De bijdrage van de historicus Timmermans ('Een partij als alle andere (over veertig jaar praktisch functioneren)') onderscheidt zich echter in positieve zin. Zie Haasdijk, 'Van goedertierenheid en trouw in raden en staten'.

¹⁸³ G. Harinck, R. Janssens, ed., *Het Amersfoorts congres van 1948* (Barneveld, 1998).

¹⁸⁴ Het partijarchief van de RPF (41 meter) is gedeponeerd op het HDC.

¹⁸⁵ R. K. *Staatspartij en Katholieke Volkspartij. Archiefinventarissen en bibliografie* (Nijmegen, 1991) 17-18.

¹⁸⁶ J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum, 1998).

¹⁸⁷ J. Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck. Edelman-staatsman, 1873-1936* (Maastricht, 2000).

1991 het eerste deel over Romme, in de jaren 1946-1961 als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie de onbetwiste politieke leider van de KVP.¹⁸⁸ Zijn opkomst binnen de RKSP komt in dit eerste deel aan bod, dat beoogt Rommes levensverhaal ‘zo volledig mogelijk’ uit de doeken te doen.

De KVP is de enige partij tot dusverre waarvan een moderne, wetenschappelijke partijgeschiedenis bestaat. In 1995, toen het vijftig jaar geleden was dat de KVP werd opgericht, verscheen het eerste deel van het *magnum opus* van de kerkhistoricus Bornewasser; het tweede deel kwam vijf jaar later uit.¹⁸⁹ Enige tijd nadat de KVP zich in 1980 had ontbonden en in het CDA was opgegaan, had het laatste dagelijks bestuur Bornewasser verzocht de geschiedenis van deze partij te schrijven. Bij zijn studie kon hij in ruime mate gebruikmaken van het bijna honderd meter strekkende partijarchief, dat op het KDC is gedeponereerd.¹⁹⁰ Op invoelende maar tevens afstandelijke wijze heeft Bornewasser zich van zijn taak gekweten. In zijn imposante standaardwerk — waarvoor nauwelijks voorstudies ter beschikking stonden — concentreert hij zich op de partijorganisatie en de intern-partijpolitieke ontwikkeling van de KVP; de parlementaire werkzaamheden blijven grotendeels buiten beschouwing.

Van een aantal vooraanstaande KVP-politici zijn de afgelopen vijftien jaar biografieën verschenen. Het eerste deel van de levensbeschrijving van Romme is al vermeld; in het tweede zal zijn KVP-periode worden belicht. In 1946 schoof Romme zijn partijgenoot Beel naar voren als premier van een kabinet van KVP en PvdA. Een biografie van deze politicus die zich zeer weinig met partijpolitiek inliet, is geschreven door de politicoloog en jurist Giebels, lange tijd lid van de Tweede Kamer voor de PvdA.¹⁹¹ Beel leidde in 1958-1959 nog een overgangskabinet dat de Kamerverkiezingen moest voorbereiden. Vervolgens trad De Quay als premier aan. Van hem is een levensbeschrijving in aantocht.¹⁹² Cals, premier in de jaren 1965-1966, is geportretteerd door de politicoloog en journalist Van der Steen, die zichzelf als ‘buitenstaander’ beschouwt. De auteur koos niet uit bewondering voor Cals, maar voelde zich mede tot hem aangetrokken door diens ‘dramatisch geknakte carrière.’¹⁹³ Na het door de anti-revolutionair Zijlstra geleide tussenkabinet werd in 1967 De Jong premier. De historici Brouwer en Van Merriënboer, beiden verbonden aan het Centrum voor parlementaire geschiedenis (CPG) van de (katholieke) Radboud Universiteit te Nijmegen, namen zijn levensloop onder de loep. Op basis van archiefonderzoek en bijna dertig interviews met De Jong schetsen zij een beeld van hem dat nogal positief uitvalt.¹⁹⁴ Door het CPG wordt momenteel een biografie van Van Agt — premier in de periode 1977-1982 — voor-

188 J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht, 1991).

189 J. A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, I, *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen, 1995); II, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen, 2000).

190 R. K. *Staatspartij en Katholieke Volkspartij*, 41.

191 L. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning* (Den Haag, 1995; tweede druk: 1996; derde, gewijzigde druk: 2001).

192 Deze biografie wordt voorbereid door de jurist en historicus C. J. M. Meijer en zal in de loop van 2006 verschijnen.

193 P. van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen, 1914-1971* (Amsterdam, 2004).

194 J. W. Brouwer, J. van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P. J. S. de Jong, een biografie* (Den Haag, 2001).

bereid.¹⁹⁵ De op het CPG werkzame historicus Van der Heiden promoveerde op een biografie van de ‘vader van de mammoetwet’, de minister van onderwijs Rutten.¹⁹⁶

Christen-Democratisch Appèl

In de jaren negentig ontstond er grote belangstelling voor het CDA. Zowel het succes als het falen van de partij zal daarop van invloed zijn geweest. Het welslagen van de fusie van ARP, CHU en KVP was een klein wonder — drie christelijke maar toch zeer verschillende partijen die de organisatorische achteruitgang en de afkalving van hun machtspositie met elkaar gemeen hadden; gevolgd door hun even miraculeuze wederopstanding als CDA onder leiding van Lubbers in de jaren tachtig; de even onverwachte ineenstorting van deze ‘goed geoliede regeringspartij’ die het land ‘runde’ in 1994 — het zijn opvallende verschijnselen die om verklaring en duiding vroegen.

Wetenschappers namen de totstandkoming van het CDA voor hun rekening. De politicoloog Ten Napel koos voor een historische werkwijze en ploos nauwgezet de partijarchieven na.¹⁹⁷ Zeer precies, goed gedocumenteerd en genuanceerd reconstrueert hij stap voor stap het toenaderingsproces tussen ARP, KVP en CHU, waarvan hij het begin in 1952 markeert. Ten Napel merkt het dreigende machtsverlies van de betrokken partijen als één van de zeven ‘integrerende factoren’ aan die tot de fusie heeft geleid. Hij is daarmee voorzichtiger dan de historicus en journalist Verkuil, die op veel lossere wijze de ontstaansgeschiedenis van het CDA (en zijn reilen en zeilen tot 1991) beschrijft.¹⁹⁸ Verkuil wijst het motief van machtsbehoud als verklaring van de fusie aan, naast de ook door Ten Napel genoemde toegenomen onderlinge verwantschap. De historicus Zwart houdt het op ideologische toenadering *sec.*¹⁹⁹ Hij volgt de ontwikkeling van het antirevolutionaire en katholieke politieke denken vanaf het einde van de negentiende eeuw en komt tot de omstrede slotsom dat het loslaten van de ‘expansionistische’ ideologie door ARP en KVP in de jaren vijftig — de CHU valt door de wijze waarop Zwart het begrip ideologie definieert buiten de boot — uiteindelijk de partijorganisatorische samensmelting in 1980 mogelijk maakte, en niet hun electorale teruggang rond 1970.

Wanneer het CDA in de jaren tachtig geheel tegen de verwachtingen in zich niet alleen handhaaft maar zelfs zijn machtspositie weet uit te breiden, gaan vooral politicologen op onderzoek uit. In een door Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel geredigeerde bundel wordt onder meer gewezen op het flexibele, pragmatische en ‘integratieve’ karakter van de ideologie van het CDA, die de partij in staat zou stellen

¹⁹⁵ De auteurs zijn de historici P. Bootsma en P. van Griensven; naar verwachting zal deze biografie eind 2006 verschijnen.

¹⁹⁶ P. van der Heiden, *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F. J. Th. Rutten (1948-1952)* (Zutphen, 2004).

¹⁹⁷ H.-M. T. D. ten Napel, *‘Een eigen weg’. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden, 1992). Het archief van het CDA, dat in 2004 een omvang van bijna tachtig strekkende meter had, is gedeponeerd op het Nationaal Archief.

¹⁹⁸ D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag, 1992).

¹⁹⁹ R. S. Zwart, *‘Gods wil in Nederland’. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen, 1996).

zich in het politieke centrum te positioneren en grote electorale slagkracht te ontwikkelen.²⁰⁰ Vlak daarvoor hadden historici gepoogd de dominante rol van de confessionele partijen in de Nederlandse politiek te verklaren. De Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw (VGTE) hield in 1990 een congres over ‘een eeuw confessionele politiek’, waarin de machtspositie van de confessionele partijen en hun invloed op de Nederlandse samenleving door politicologen en historici werden onderzocht. Hun bijdragen werden gepubliceerd onder de redactie van de historici Luykx en Righart.²⁰¹ De laatstgenoemde redacteur had overigens zelf eerder bij wijze van vingeroefening een korte beschouwing aan dit onderwerp gewijd.²⁰²

In mei 1994 verloor het CDA twintig zetels en kwam er een einde aan de onafgebroken periode van confessioneel/christen-democratische regeringsdeelname, die in 1918 was begonnen. In plaats van de almacht van het CDA te verklaren, moesten er nu plotseling oorzaken worden aangewezen voor zijn ineenstorting. Historici waren nog amper begonnen met de bestudering van het eerste fenomeen, laat staan dat zij al toe waren aan een analyse van de crisis. Journalisten daarentegen voelden zich meteen aangetrokken door het drama. Zij geven in een meeslepende stijl veel *inside information*, die in de regel is ontleend aan de vele interviews met de betrokken hoofdrolspelers waarop hun reconstructies rusten. Nadeel van hun werkwijze is onder meer de vaak eenzijdige oriëntatie op vraaggesprekken — omdat de archieven nog niet toegankelijk zijn en schriftelijke bronnen dus vaak ontbreken — en daarmee samenhangend de grote aandacht voor personen. Al een jaar nadat het CDA schipbreuk had geleden, kwam de onderzoeksjournalist Metze met zijn interpretatie van de plotselinge christen-democratische deconfiture.²⁰³ Opkomst en neergang van het CDA zijn vastgelegd door de ingewijde Kroeger, in de jaren tachtig politiek adviseur van CDA-minister W. Deetman, en Stam, journalist van *De Volkskrant*.²⁰⁴ Over hun relaas, waarin de zwakke kanten van de politieke journalistiek zichtbaar zijn, oordeelt recensent Luykx streng: ‘met wetenschap, zij het politicologische of historische, heeft deze onderneming weinig van doen.’²⁰⁵ De eerste vier moeizame jaren die de ‘natuurlijke’ regeringspartij in de oppositie doorbracht, zijn binnen een licht theoretisch en historisch kader beschreven door Versteegh, journalist van *NRC Handelsblad*.²⁰⁶

De bijdrage van de ARP, CHU en KVP en later het CDA aan de totstandkoming van de Europese Volkspartij (EVP) is onderzocht door de historicus Van Kessel. De Nederlandse christen-democraten, die conservatieve en centrum-rechtse partijen buiten de deur wilden houden, leden een nederlaag toen met de uitbreiding van de Europese

200 K. van Kersbergen, P. Lucardie, H.-M. ten Napel, ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam, 1993).

201 P. Luykx, H. Righart, ed., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (Den Haag, 1991).

202 H. Righart, *Het onveranderlijke Nederland. Een eeuw confessionele politiek* (Voorburg, 1989).

203 M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen, 1995).

204 P. G. Kroeger, J. Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998).

205 P. Luykx in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXV (2000) ii, 360-361, 361.

206 K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam, 1999).

Unie op instigatie van de Duitse Christlich-Demokratische Union steeds meer *strange bedfellows* in de EVP belandden.²⁰⁷

Fascisme, nationaal-socialisme en extreem-rechts

In het voorgaande is duidelijk geworden dat de geschiedschrijving van de politieke partijen en hun voorlieden in hoge mate wordt gedomineerd door (voormalige) partij-gangers of geestverwanten. Bij het fascisme — hier wordt deze term in de brede zin gebruikt, dus inclusief het nationaal-socialisme — is dat niet het geval. ‘Zowel de geschiedschrijving als de theorievorming daarover zijn vrijwel uitsluitend het domein van *buitenstaanders* en zelfs *tegenstanders*’, zo merkt De Jonge op.²⁰⁸ Over de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) is betrekkelijk veel vanuit historisch-wetenschappelijke hoek geschreven, ook al in de tijd dat de academische partijgeschiedschrijving nog in de kinderschoenen stond. Een volwaardige partijgeschiedenis heeft dit niet opgeleverd — en dat terwijl het Nederlands Instituut voor oorlogsdokumentatie (NIOD) een keur aan documentatie en archieven betreffende de NSB in huis heeft. In de periode na het midden van de jaren tachtig droogde de interesse nagenoeg geheel op — afgezien van een studie over de nationaal-socialistische retoriek door de neerlandicus Van den Toorn;²⁰⁹ een beknopte biografie van Van Geelkerken, de plaatsvervanger van Mussert als leider van de NSB, door de historicus Van der Boom;²¹⁰ en een levensbeschrijving van de tweede plaatsvervangend leider, Rost van Tonningen, door de politicoloog Barnouw.²¹¹

Meer in de belangstelling dan de NSB staan de twee extreem-rechtse partijen die in de jaren tachtig en negentig in de Tweede Kamer wisten door te dringen: de Centrumpartij en de Centrum-democraten. De cultureel-antropoloog Van Donselaar draagt in zijn dissertatie over extreem-rechts in de periode 1950-1990 de stukjes bijeen van wat hij het ‘fascistische mozaïek’ noemt, waarbij hij in extenso aandacht schenkt aan deze twee partijen.²¹² De journalist Van den Brink vergelijkt ze uitgebreid met extreem-rechtse zusterpartijen in Vlaanderen, Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk.²¹³ Eveneens comparatief is de analyse die de politicoloog Mudde heeft gemaakt van de ideologie van Duitse, Vlaamse en Nederlandse extreem-rechtse partijen.²¹⁴ Met zijn vakgenoot

207 A. van Kessel, ‘Ruggen recht, heren!’ *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum, 2003).

208 De Jonge, ‘Het fascisme’, in: Luykx, Bootsma, ed., *De laatste tijd*, 166-191, 167, zie ook 184-185.

209 M. C. van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten* (Den Haag, 1991).

210 B. van der Boom, *Kees van Geelkerken. De rechterhand van Mussert* (Utrecht-Antwerpen, 1990).

211 D. Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere einde* (Amsterdam, 1994).

212 J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam, 1991). Van Donselaar besteedt ook aandacht aan de Boerenpartij; niet vanwege het feit dat deze partij eenduidig fascistisch zou zijn, maar omdat zij een zekere aantrekkingskracht uitloefende op personen met dergelijke sympathieën.

213 R. van den Brink, *De internationale van de haat. Extreem-rechts in West-Europa* (Amsterdam, 1994).

214 C. Mudde, *The ideology of the extreme right* (Manchester-New York, 2000).

Van Holsteyn redigeerde Mudde een bundel over onder meer de historische, ideologische en electorale aspecten van ‘vijftien jaar Centrumstroming.’²¹⁵

Fortuyn

De spectaculaire inbraak van Fortuyn in de Nederlandse politiek leidde vanzelfsprekend tot vele journalistieke beschouwingen. Het waren ook twee verslaggevers die als eersten al in 2002 een uitvoerige — zij het nogal oppervlakkige — beschrijving van de opkomst van het fenomeen Fortuyn en de oprichting van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) het licht deden zien.²¹⁶ Een eerste wetenschappelijke evaluatie van de persoon en het gedachtegoed van Fortuyn en zijn uitwerking op de Nederlandse politiek kwam van de hand van de al eerder genoemde socioloog Pels.²¹⁷ De historicus Wansink, politiek commentator van *de Volkskrant*, plaatst in zijn proefschrift Fortuyn in een bredere historische en maatschappelijke context.²¹⁸ De oud-hoogleraar staatsrecht Couwenberg publiceerde in 2004 zijn analyse van de ‘Fortuyn-revolte’. Als een medestander van Fortuyn in diens streven naar ‘nieuwe politiek’ vat hij die op als een ‘opstand der burgers’, die te lang niet zouden zijn gehoord door de ‘politieke regentenklasse.’²¹⁹

Vergelijkende studies

Over bepaalde aspecten van de politieke partijen zijn vergelijkende — synchrone en diachrone — studies verschenen. Deels is dat gebeurd in het kader van het project ‘De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815’, waarin historici onderzoek doen naar politieke strijd en natievorming in de negentiende en twintigste eeuw. Van Klinken analyseert in een zeer uitvoerige studie het samenspel van kiesrechtuitbreiding, partijvorming en electorale mobilisatie in de jaren 1870-1919 — de periode dat het partijstelsel vorm kreeg — voor de vier politieke hoofdstromen. Hij komt tot de verrassende slotsom dat de kiesrechtuitbreiding niet kan worden gezien als een uitvloeisel van het emancipatiestreven van de christelijke en sociaal-democratische volksdelen.²²⁰ De doorbraak voor de politieke partijen kwam met de vervanging van het districtenstelsel door de evenredige vertegenwoordiging in 1917, zo toont Loots aan: politiek werd partijpolitiek.²²¹

Binnen het Natiestaat-project heeft Vossen de kleine politieke partijen in het Inter-

215 J. van Holsteyn, C. Mudde, ed., *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag, 1998).

216 J. Chorus, M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (Amsterdam, 2002).

217 D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam, 2003).

218 H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam, 2004).

219 S. W. Couwenberg, *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het démasqué van de oude politiek* (Civis Mundi Jaarboek 2004; Budel, 2004). Aan deze publicatie werd een themanummer gewijd van *Civis Mundi*, XLIII (2004) ii.

220 G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen* (Amsterdam, 2003).

221 J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam, 2004).

bellum onder de loep genomen, waarbij hij zich afvraagt waarom de meesten van hen er niet in slaagden zich blijvend te vestigen naast de grote.²²² Het politiek leiderschap ten slotte is geanalyseerd door Te Velde, geruime tijd coördinator van het project.²²³ Aan de hand van Thorbecke, Kuypers, Colijn, Drees en Den Uyl gaat hij de samenwerking na tussen de politieke persoonlijkheid van deze leiders en de politiek van hun tijd. Niet tot het Natiestaatproject behorend maar wel thematisch verwant met Te Velde is de studie van de politicoloog Toonen. Hij betoogt dat partijen als reactie op de ‘ontzuiling’ van hun relatie met de kiezer in hun verkiezingscampagnes een ‘gepersonaliseerd’ lijsttrekkerschap centraal stelden.²²⁴

De veranderingen in de organisaties van de grote partijen in de periode 1960-1990 (die zouden tenderen in de richting van de ‘moderne kaderpartij’) zijn vanuit politologisch perspectief onderzocht door de politicoloog en historicus Koole, sinds 2001 PvdA-voorzitter.²²⁵ Voor zijn baanbrekende studie verrichtte hij veel archiefonderzoek. Koole schreef verder een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van het partijstelsel en de partijen die daarin actief zijn.²²⁶ De politicologe Van de Velde beschrijft de integratie van vrouwen in maar liefst twaalf Nederlandse politieke partijen, waarbij zij onder andere de positie van vrouwen in de partijorganisatie en de rol van sekse bij de kandidaatstelling nagaat.²²⁷ Voor de ideologische achtergronden van de politieke partijen hebben historici en politicologen doorgaans meer belangstelling gehad dan voor de partijorganisatie; in de hier behandelde periode zijn op dit terrein een aantal (herziene en herdrukte) beschouwingen verschenen.²²⁸

Slot

Het voorgaande overziende, kan zonder meer worden gesteld dat de resultaten van de wetenschappelijke geschiedschrijving van de politieke partij aanzienlijk zijn. In de afgelopen vijftien à twintig jaar is er sprake geweest van een grote inhaalslag. Met

222 K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam, 2003).

223 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002).

224 S. J. Tonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986* (Amsterdam, 1992).

225 R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht, 1992).

226 R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht, 1995).

227 H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland (1919-1990)* (Leiden, 1994).

228 Zie J. de Beus, J. van Doorn, P. de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel, 1989; tweede, herziene druk: Amsterdam, 1996); J. van Putten, *Politieke stromingen* (Utrecht, 1985; tweede, herziene druk: 1986; derde, herziene druk: 1990; vierde, herziene druk: 1995); A. P. M. Lucardie, M. Brinkman, D. Th. Kuiper, *Driestromenland. Liberalisme, socialisme en christendemocratie in Nederland* (Leiden, 1993); P. Lucardie, *Nederland Stromenland. Een geschiedenis van de politieke stromingen* (Leiden, 1985; tweede, herziene druk: Assen-Maastricht, 1992; tweede [sic], herziene druk: Assen, 1996; derde, herziene druk: Assen, 2002).

name over de ARP, de SDAP en de CPN, en in iets mindere mate over de PvdA, is behoorlijk veel gepubliceerd. Het betrekkelijk jonge CDA mocht zich vooral in de aandacht van journalisten verheugen — voor historici is deze partij kennelijk nog niet oud genoeg.²²⁹ Ook de historie van kleinere partijen (CDU, D66, DS'70, EVP en tot op zekere hoogte GroenLinks) is vastgelegd. De geschiedschrijving van GPV en SGP heeft zich enigszins uit het partijgebonden corset losgemaakt; zij wordt kritischer. Deze inhaalslag is nog steeds gaande: van traditioneel verwaarloosde partijen als de BVL, de LSP en de VDB zijn dissertaties in voorbereiding. Verder zijn er de nodige biografieën van partijleiders verschenen — van De Groot tot Colijn en van Romme tot Vliegen, om er slechts enkele te noemen. Aan moderne levensbeschrijvingen van onder meer Kuypers, Troelstra, Cort van der Linden, Drees, Den Uyl en Van Agt, wordt gewerkt. Ten slotte zijn ook enkele specifieke aspecten van partijen in vergelijkende studies onder de loep genomen, zoals hun ideologische ontwikkeling en het deels aan partijen gerelateerde politieke leiderschap. In 1995 verscheen een studie over de geschiedenis van het Nederlandse partijstelsel en de daarin actieve partijen.

Kortom: in de laatste twee decennia is er veel tot stand gekomen. Niettemin zijn er nog verschillende hiaten in de partijhistoriografie zichtbaar. In de eerste plaats ontbreekt van belangrijke partijen als de RKSP, de NSB en de CHU nog altijd een monografie.²³⁰ De hedendaagse (potentiële) regeringspartijen VVD en PvdA staan niet geheel met lege handen, maar ook zij verdienen meer historische aandacht. Verder valt de afwezigheid van overzichtswerken op, van syntheses die het in vele deelstudies uiteengevallen beeld van een partij in één geheel integreren en daarmee een totaalbeeld of in ieder geval de grote lijn weergeven. Idealiter is zo'n overzicht geen bundel met artikelen van verschillende personen — zoals in het geval van de ARP en de sociaal-democratie —, maar het werk van één auteur die daarin met vaste hand zijn visie op die partijgeschiedenis geeft. Bornewassers geschiedenis van de KVP gaat een heel eind in die richting, alhoewel in deze studie het accent vooral op de partijorganisatie ligt en de politiek-parlementaire opstelling grotendeels buiten beeld blijft.

De historiografie van de politieke partij vertoont nog wel meer leemten. Een in het oog springend, vrijwel afwezig thema is de partijcultuur. Het gaat hier om de meer informele, subjectieve, morele en psychologische aspecten van de partij: de wijze waarop politiek wordt beoefend (hartstochtelijk, ernstig of juist relativerend; gouvernementeel gericht of oppositioneel), de sfeer binnen een partij (het wij-gevoel, de betrokkenheid, de nestgeur); bepaalde vormen van het partijleven (gewoonten, rituelen, symbolen, tradities, manifestaties, taalgebruik); enzovoort.²³¹ Een hiermee samenhan-

229 Waarschijnlijk omdat de afstand in tijd nog te gering is om een meer panoramische visie te ontwikkelen, de in de regel nog gesloten archieven, en de overmaat aan journalistieke publicaties; zie onder meer P. Luykx, *Over de toekomst van de contemporanistiek in Nederland* (Groningen-Nijmegen, 1989) 2; en Ramakers, Righart, 'Het katholicisme', 100-104.

230 Wat betreft de CHU wordt momenteel aan de Rijksuniversiteit Groningen gepoogd de middelen bijeen te brengen om vóór 2008 — wanneer het een eeuw geleden is dat de Unie werd opgericht — een partijgeschiedenis te publiceren.

231 Zie onder anderen H. te Velde, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek*, XXX (1997) 137, 391-401; *Idem*, *Het theater van de politiek* (Amsterdam, 2003); H. Righart, *Politieke cultuur. Een omgevingsverkenning* (Meppel-Amsterdam, 1989); en Bornewasser, *(On)partijdig?* Een fraai voorbeeld

gend onderwerp is de functie die politiek of partij voor de aanhang hadden. In plaats van na te gaan wat kiezers, leden of kader voor de partij betekenen, staat hier het omgekeerde centraal: welke betekenis heeft de partij voor haar achterban — en dan niet primair in politiek opzicht, maar in sociale of psychologische zin. Als belangrijke bron voor dit genre komen overigens de gelegenhedenwerken van de verzuilde geschiedschrijving in aanmerking.

Niet alleen in themakeuze, maar ook in de methodologische uitwerking kan de partijgeschiedschrijving wat meer variëteit gebruiken. Er zijn maar weinig studies waarin de ontwikkeling van de Nederlandse partijen expliciet met elkaar vergeleken wordt — alhoewel hierin met de uitvoering van het Natiestaatproject verandering komt. Het zou de moeite waard zijn om bijvoorbeeld de ontwikkeling van de SDAP en de ARP met elkaar te vergelijken, of die van de liberale partijorganisaties met de CHU, om zo na te gaan wat in de Nederlandse context begrippen als massapartij en kaderpartij hebben ingehouden. Ook internationale comparatieve analyses, die verder gaan dan het in één band opnemen van de Nederlandse casus temidden van andere Europese gevallen, bestaan er nauwelijks.²³²

Ondanks deze kanttekeningen kan men over de kwantiteit van de hedendaagse geschiedschrijving van partijen tevreden zijn. Hetzelfde geldt grosso modo voor de kwaliteit. De partijgeschiedschrijving is in het algemeen neutraler, kritischer en analytischer geworden; zij getuigt van meer distantie en is dienovereenkomstig veel minder subjectief dan in haar zuilgebonden fase. Het lijkt een pleonasme om te zeggen dat de wetenschappelijke partijgeschiedschrijving objectief en afstandelijker is geworden. Het ligt echter iets genuanceerder wanneer de persoon van de auteur nader wordt beschouwd. In veel gevallen blijken namelijk de academische historicus en de partij of de politicus die hij (het zijn overwegend mannen) beschrijft, zich in hetzelfde levensbeschouwelijke milieu te bevinden — net als in de zuilgebonden periode. Ook in het post-verzuilde tijdperk zijn het vaak protestantse historici — nogal eens lid van de VCH — die zich met de ARP en haar voormannen bezig houden, en katholieke die de KVP en haar leiders bestuderen. De sociaal-democratie trekt nogal eens schrijvers die lid zijn van de PvdA, en de rechtse en linkse liberale partijen auteurs van VVD- en D66-huize. De geschiedenis van de CPN wordt door afvalligen gemonopoliseerd. Affiniteit met een partij is dus in belangrijke mate bepalend bij de partijkeuze.

Daarbij komt nog het volgende. Niet alleen wat betreft de betrokkenheid van de auteurs, maar ook in de institutionele context waarbinnen de partijgeschiedschrijving tegenwoordig plaats vindt, zijn patronen zichtbaar die herinneren aan de zuilgebonden historiografie van weleer.²³³ Zo valt het op dat een (betrekkelijk) groot deel van het van deze nieuwe benadering leverde De Rooy met zijn essay 'Begeerten en idealen', waarin hij onder meer ingaat op de ingewikkelde en vaak overspannen verhouding van de sociaal-democratie met politiek en de positie die de partij binnen de sociaal-democratische zuil innam.

²³² Een van de weinige positieve uitzonderingen is D. Orlow, *Common destiny. A comparative history of the Dutch, French and German social democratic parties, 1945-1969* (New York-Oxford, 2000).

²³³ Buiten beschouwing blijft een andere overeenkomst, namelijk dat nogal wat partijgeschiedenissen net als vroeger gerelateerd zijn aan een bepaalde mijlpaal — overigens binnen de geschiedwetenschap een normale en wijdverspreide praktijk.

onderzoek naar de antirevolutionaire, katholieke en sociaal-democratische partijen en politici wordt verricht door historici (maar ook politicologen) die zijn verbonden aan respectievelijk de Vrije Universiteit, de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans Radboud Universiteit geheten) en in wat mindere mate de Universiteit van Amsterdam — waarmee overigens niet wordt bedoeld te suggereren dat dit gevolgen zou hebben voor het wetenschappelijke gehalte van dit onderzoek. ‘De verzuiling is natuurlijk inmiddels wel in het ongereede geraakt, maar nog steeds merkbaar’, aldus De Rooy.²³⁴ Naast bepaalde tradities wordt dit onderzoek in het geval van de beide eerstgenoemde universiteiten ook bevorderd door het bestaan van twee documentatiecentra — door het HDC overigens sterker dan door het KDC —, die zich hebben ontfemd over het erfgoed van de protestants-christelijke en katholieke zuil. Daarnaast is de hedendaagse partijgeschiedschrijving nogal eens verbonden met de betreffende partij zelf (of als die niet meer bestaat met haar erfopvolger), of met het daaraan gelieerde wetenschappelijke bureau. Met name de Teldersstichting van de VVD en de WBS van de PvdA stimuleren en — in sommige gevallen — faciliteren zelf onderzoek naar het liberalisme of de sociaal-democratie. Bij ontstentenis van een vergelijkbare instelling van de opgeheven ARP lijkt de VCH hier deze rol als aanjager te vervullen. Ten slotte kan gewezen worden op de subsidiegevers die de uitgave van studies van partijen en politici (mede) mogelijk maken: voor publicaties over linkse partijen De Centrale (Arbeiders-, Verzekerings- en Depositobank), de in 1904 opgerichte sociaal-democratische levensverzekeringsmaatschappij die in 1990 opging in Reaal; voor de ARP het Kuypervonds; voor de KVP het Schaepmanfonds. Zo heeft de zuil op dit punt plaatsgemaakt voor een soort historiografisch-institutioneel complex waarbij instellingen als partijen, wetenschappelijke bureaus of congeniale subsidieverschaffende organisaties een belangrijke stimulerende rol spelen bij het faciliteren en publiceren van historisch onderzoek naar een bepaalde partij, dat dan vaak wordt uitgevoerd door historici van dezelfde (politieke of religieuze) denominatie.

Deze combinatie van organisatorische betrokkenheid van de partij en persoonlijke affiniteit van de auteur herbergt risico's in zich, zoals de zuilgebonden historiografie heeft aangetoond. Het kan immers leiden tot vergoelijkende of verheerlijkende, althans sterk subjectieve geschiedschrijving. In de praktijk blijkt dit, zoals reeds vermeld, vaak erg mee te vallen. De redactie van het mede door de WBS mogelijk gemaakte boek *Honderd jaar sociaal-democratie* laat in haar voorwoord weten dat

het hier geenszins een officieel gesanctioneerde partijgeschiedenis betreft... Auteurs noch redactie hebben zich... laten leiden door gevoelens van nostalgie of door de wens de moeizaam uit haar crisis oprabbelende PvdA met deze geschiedschrijving een hart onder de riem te steken.²³⁵

Wanneer men leest hoe WBS-medewerker Becker het kabinet-Den Uyl — toch hèt

²³⁴ P. de Rooy, *Een ideaal dat ons toelacht?* (Amsterdam, 1994) 8.

²³⁵ ‘Voorwoord van de redactie’, in: Brinkman, De Keizer, Van Rossem, *Honderd jaar sociaal-democratie*, 6-7, 6; De Rooy merkte ooit op dat ‘juist aanhangers van de PvdA vaak overdreven over hun partij schrijven omdat ze vanuit hun socialistische idealen daar teveel van verwachtten’; zie P. Lucardie, ‘Hoe onpartijdig moet partijgeschiedschrijving zijn?’, *HG-nieuws*, X (2003) i, 1.

pronkstuk van de PvdA — vakkundig van zijn glans ontdoet, dan kan men niet anders dan constateren dat auteurs en redactie in hun kritische benadering zeer zijn geslaagd. Ook de historie van de KVP bijvoorbeeld die Bornewasser in opdracht van het laatste KVP-bestuur schreef, is bepaald geen heldensage geworden; hij schuwt het naar buiten brengen van ‘de vuile partijwas’ niet.²³⁶

Ondanks de in het algemeen kritische houding en het afstand doen van de teleologisch-deterministische benadering zijn in sommige partijgeschiedenissen echter nog wel elementen van het finalistische interpretatiekader van weleer zichtbaar. Soms vloeien deze inderdaad voort uit een te grote betrokkenheid met het thema. Zo gaf de liberaal Vonhoff aan het herdenkingsboek dat hij in 1998 bij de vijftigste verjaardag van de VVD publiceerde, de titel *Liberalen onder één dak*. Op enigszins annexionistische wijze beschouwde hij de totstandkoming van de VVD in 1948 als de eenwording van het Nederlandse liberalisme, alsof er geen contingent vrijzinnig-democraten in de PvdA was opgegaan en er in 1966 niet weer een links-liberale partij van de grond was gekomen.²³⁷ En in de wetenschappelijke geschiedschrijving van de sociaal-democratie wordt de SDB niet altijd als een volwaardig onderdeel van die stroming gezien, maar meer als een prelude, een opmaat. Dit laatste geval lijkt echter niet zozeer door politiek-ideologische motieven ingegeven — zoals vroeger, toen werd gesproken van ‘oude’ en ‘nieuwe’ beweging — maar heeft meer te maken met de neiging van historici — met de uitkomsten van het historische proces in het achterhoofd — om de ontwikkeling van partijen te zien in termen van voorspel, opkomst, bloei, stagnatie of neergang. Het is in dit genre een gebruikelijk model om overzicht en structuur aan te brengen.²³⁸

De betrokkenheid van de auteur bij zijn onderwerp biedt vanzelfsprekend voordelen. Kennis van het politieke milieu en de daarbijbehorende mentaliteit door ervan zelf deel te hebben uitgemaakt, kan zeker bijdragen tot een beter begrip.²³⁹ Ingewijden met kennis van zaken kunnen zich beter inleven, eenvoudiger bepaalde informatie decoderen, of treffender de sfeer tekenen. Er zijn echter ook zeker risico’s aan de *verstehende Methode* verbonden; teveel inlevingsvermogen kan immers een kritische kijk vertroebelen. Affiniteit met een partij en persoonlijke ervaring met de daarmee verbonden belevingswereld is in ieder geval geen noodzakelijke voorwaarde voor een kwalitatief hoogwaardige partijgeschiedenis — in tegenstelling tot wat de hierboven reeds aangehaalde historicus Pelt stelt. Hij vindt eigenlijk dat de geschiedenis van de CPN alleen door een *insider* — een (gewezen) partijganger — kan worden geschreven. ‘Je kunt niet voldoende inzicht krijgen in het referentiekader van communisten door lezen alleen, al zit je nog zo lang in de leeszaal van het IISG. Zo blijf je een buitenstaander die zich geen voorstelling kan maken van de trivialiteit van het alledaagse leven.’²⁴⁰ Hetzelfde geldt mutatis mutandis ook voor Bornewasser, die

236 Bornewasser, *(On)partijdig?*, 15.

237 Vonhoff, *Liberalen onder één dak*. VVD. 50 Jaar liberale vereniging, in het bijzonder 7, 21. Zie ook H. J. L. Vonhoff, ‘De VVD als geestelijke nazaat van de VDB’, in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 118-121.

238 Te Velde, ‘De val van de partijgeschiedenis’, 247-250.

239 Zie onder meer Bornewasser, *(On)partijdig?*, 13-14; en Bosscher, ‘Het protestantisme’, 91.

240 W. Pelt, ‘Van partijganger tot buitenstaander. Over geschiedschrijving en betrokkenheid’, in: *Over*

meent dat een partijgeschiedenis beter kan worden geschreven door een geestverwant. Een lange vertrouwdheid met een partij — ‘empathie en fundamentele congenialiteit’ — ziet hij als een vereiste voor een juiste weergave van het interne machtsspel of de ideologische ontwikkeling.²⁴¹ Een dergelijk rigide standpunt komt erop neer dat de antropoloog het beste zijn eigen stam kan onderzoeken, omdat dan verwantschap en invoelingsvermogen het grootst zijn. Op zo’n manier wordt veel geschiedschrijving onmogelijk: het betekent immers dat alleen die thema’s waarbij de historicus persoonlijk is geïnvolveerd, in aanmerking komen.

Dat het subjectieve element in de hedendaagse partijgeschiedenissen veel minder vaak voorkomt, heeft vanzelfsprekend te maken met het feit dat deze tak van geschiedbeoefening haar pedagogische en propagandistische opdracht heeft verloren. Haar zuilgebonden functie is met de zuil verdwenen; partijgeschiedschrijving hoeft niet langer mensen te motiveren of te inspireren. Aan de verwetenschappelijking en objectivering van de geschiedschrijving zit echter ook een keerzijde: het bereik van die partijhistories is flink afgenomen. Waar vroeger velen kennis namen van de epische, doorleefde en kleurrijke gedenkboeken — het zou de moeite waard zijn te achterhalen wat hun oplages waren — bestaat het lezerspubliek nu uit slechts enkele duizenden. Te Velde heeft op de paradox gewezen dat de verzakelijking van de geschiedschrijving — die inherent is aan de wetenschappelijke benadering — ‘van de *lezer* eigenlijk een steeds grotere betrokkenheid bij het onderwerp vraagt.’²⁴² Het is niet te verwachten dat deze selecte kring van geïnteresseerden in de toekomst sterk zal groeien. De groep die uit nostalgische overwegingen betrokken is, zal als gevolg van demografische ontwikkelingen geleidelijk aan slinken. Gezien het feit dat steeds meer burgers zich van de partijpolitiek afwenden, lijkt op niet al te veel aanvulling te moeten worden gerekend. Er is daarmee voor partijgeschiedschrijving een belangrijke doelstelling bijgekomen: nu zij zich in methodologisch en inhoudelijk opzicht heeft ontworsteld aan het dictaat van de verzuilde politiek, zal zij in de vorm meer rekening moeten houden met de eisen van de esthetiek.

het incident van Tjakra Negara. Tevens Jaarverslag over 1998 van de Werkgroep Andere Tijden (Amsterdam, 1999) 28-30, 29.

²⁴¹ Dit standpunt betrof Bornewasser in zijn bijdrage aan het symposium ‘Balans en perspectief’ op 6 maart 2003; hij was daarmee meer expliciet dan in zijn publicatie *(On)partijdig?*, 28.

²⁴² Te Velde, ‘De val van de partijgeschiedenis’, 252. Vergelijk De Jong Edz., die wijst op de teloorgang van de ‘beleving’ in de meer afstandelijke en wetenschappelijk opgezette partijgeschiedschrijving: ‘Zou er ooit een algemene afgeronde geschiedenis van de S. D. A. P. geschreven worden — dan zou deze de winst van het overzichtelijke ‘weten’ brengen — en waarschijnlijk het verlies van veel van het stuwend voelen der vroegere partijgenoten.’ Zie F. de Jong Edz., ‘Woord vooraf’, in: Van Hulst, Pleysier, Scheffer, *Het Roode Vaandel volgen wij*, xi-xv, xiii.

ALGEMEEN

R. E. V. Stuip, ed., *Meer dan muziek alleen. In memoriam Kees Vellekoop* (Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek XX; Hilversum: Verloren, 2004, 375 blz., €25,-, ISBN 90 6550 776 0).

Het twintigste en laatste deel van de Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek is gewijd aan Kees Vellekoop, die tot zijn plotselinge dood ten gevolge van een aanrijding op 25 mei 2002 steeds samen met René Stuip de redactie van deze reeks had gevoerd. In dankbare herinnering aan hem hebben collega's van binnen en buiten Utrecht en (oud)leerlingen nu deze bundel gevuld. Zijn leeropdracht was de muziekgeschiedenis vóór 1600, maar daarbij beperkte hij zich niet tot de muziek alleen (vandaar de titel van deze bundel) maar zocht de interdisciplinaire samenwerking met literatuurhistorici van het Oudfrans (René Stuip), het Middelnederlands (Wim Gerritsen in Utrecht en Frank Willaert in Antwerpen), de Germaanse talen (Hermina Joldersma in Calgary, Canada) en zelfs de talen van Centraal-Azië (Karel van Kooij in Leiden), met kunsthistorici (Christian Klamt) en historici van de Middeleeuwen (Mayke de Jong, Giselle de Nie en Bram van den Hoven van Genderen, alle vier in Utrecht). Al deze collega's zijn met een artikel in deze bundel aanwezig. Bovendien was hij niet alleen als theoreticus maar ook praktisch de stimulator van de uitvoeringen van oude muziek en de studie van oude instrumenten, zoals die onder meer tot uitdrukking zijn gekomen in het jaarlijkse festival oude muziek in Utrecht. Van deze activiteit getuigen artikelen uit en over de opvoeringspraktijk van Louis Grijp (liedcultuur, samen met Hermina Joldersma), Gert Oost (orgel, Anglicaanse *carols*), Frans de Ruiter (Koninklijk Conservatorium) en Thiemo Wind (hobo en blokfluit). En dan zijn er natuurlijk nog de beroepsmusicologen in binnen- en buitenland, die samen met de reeds genoemden tekenen voor de twintig artikelen in deze bundel plus een complete bibliografie van Kees Vellekoop, samengesteld door musicoloog-bibliothecaris Joost van Gemert.

Bij de meeste musicologische bijdragen moet de lezer eigenlijk beschikken over een geoefend muzikaal gehoor, om de met notenbalken toegelichte beschouwingen op hun volle waarde te kunnen schatten. Aangezien ik daarover niet beschik, zal ik mij beperken tot enkele liturgie-geschiedkundige artikelen. Het uitgeven van liturgische handschriften zoals de vijftiende-eeuwse *Liber Ordinarius* van het kapittel van Sint Marie in Utrecht (1996) was een specialiteit van Kees Vellekoop, en hij werkte ook aan een editie van de ordinarius van de kerk van Sint Salvator aldaar. Aan dit onvoltooide project is nu een artikel gewijd door Wim Gerritsen en Gisela Gerritsen-Geywitz, 'De ordinarius van Sint Salvator. Codicologische en editietechnische aspecten.' (87-111) Dit handschrift wordt gewoonlijk gedateerd omstreeks 1380, maar door zorgvuldige analyse van de codex zelf en de niet-liturgische onderdelen ervan, zoals het necrologium en de goederenlijst, kan Gisela Gerritsen aannemelijk maken dat het eerder moet zijn ontstaan en wel omstreeks 1330-1340. Wil men dit handschrift werkelijk ontsluiten en in druk toegankelijk maken voor een breder publiek, dan wachten de bezorger problemen zonder tal, waarvan Wim Gerritsen de lezer deelgenoot maakt. Een proeve van teksteditie betreffende de 'Dominica in quadragesima' (zondag in de veertigdaagse vastentijd) is te vinden op de pagina's 105-106, vol met afkortingen en verschillende tekstsoorten. Dat is dan nog een eenvoudig voorbeeld.

Dit artikel wordt voorafgegaan door een beschouwing van Calvin M. Bower, 'The sequence repertoire of the diocese of Utrecht, enlightened by four Libri Ordinarii of the diocese.' (59-73) Het bisdom Utrecht beschikte in de Middeleeuwen niet alleen over een ordinarius van Sint Marie en Sint Salvator, maar ook van Sint Maarten (de Dom) en van de parochiekerk van